

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи магістра

на тему:

«Угорське королівство в зовнішній політиці
руських удільних князівств в XII ст.»

Виконав: студент II курсу магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Мерцалов Владислав Вікторович

Керівник: к. і. н., доцент

Кушнар'ов Сергій Сергійович

Рецензент: д.і.н., професор

Волосник Юрій Петрович

Харків-2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
 РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
§1.1. Історіографічна база дослідження.....	6
§1.2. Джерельна база дослідження.....	12
§1.3. Методи та методологія дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XII ст.	
§ 2.1. Політична ситуація на Русі, в Угорщині та Польщі на поч. XII ст.....	20
§ 2.2. Матримоніальні зв'язки Рюриковичів та Арпадів та їх вплив на зовнішню політику на початку XII ст.....	24
§ 2.3. Відносини Іштвана II з князями південно-західної Русі (до 1125 р.).....	41
РОЗДІЛ 3. РУСЬКО-УГОРСЬКІ СТОСУНКИ В 1120-х-1140-х рр.	
§3.1. Зовнішня політика руських земель в роки правління Мстислава Великого та Ярополка Ізяславича. Борис Калманович та Бела II.....	49
§3.2. Русько-угорські стосунки в контексті активізації процесів удільної роздробленості в Південній Русі.....	65
РОЗДІЛ 4. РУСЬКО-УГОРСЬКІ СТОСУНКИ В РОКИ ПРАВЛІННЯ ГЕЗИ II ТА БЕЛИ III (1150-ті-1190-ті рр.)	
§4.1. Русько-угорські стосунки в останні роки правління Бели II та на початку правління Гези II.....	77
§ 4.2. Участь угорців у боротьбі Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким у війні 1148-50 рр.....	85
РОЗДІЛ 5. РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1160-х-1190-х рр.	
§5.1. Велике князювання Юрія Долгорукого в контексті русько-угорських відносин.....	102
§5.2. Русько-угорські відносини в контексті внутрішньої та зовнішньої політики Андрія Боголюбського, Всеволода Велике Гніздо та Ярослава Осмомисла.....	110
ВИСНОВКИ.....	122
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	128
РЕЗЮМЕ.....	142

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення різних напрямів зовнішньополітичної історії Київської Русі ніколи не було настільки ж популярним у науковому середовищі, як різноманітні аспекти її соціальної історії або питання міжкняжих відносин. Крім того, на ступінь зацікавленості вчених до вирішення проблем історії взаємин Русі з її західними сусідами великий вплив мав мовний фактор. Вітчизняні дослідники про угорські наукові студії могли судити лише з невеликої кількості їх видань у перекладі деякими світовими мовами, а також з робіт кваліфікованих вітчизняних спеціалістів з історії Угорщини. Оскільки таких істориків у нашій країні небагато, дослідження русько-угорських відносин загалом залишається на рівні розробки «суміжних питань», пов'язаних з вивченням соціальної історії або міжкняжих відносин. Дослідники, у кращому випадку, обмежуються послідовним розглядом династичних зв'язків та спільних військових дій угорських королів та союзних їм руських князів. При цьому не береться до уваги те, що на відносини між Рюриковичами і Арпадами помітний (а в окремі епохи і визначальний) вплив надавали правителі сусідніх з ними держав – Візантії, Німеччини, Польщі та Чехії. Крім того, фахівці з зовнішньополітичної історії Русі недостатньо повно враховують тонкощі міжкняжих відносин усередині роду Рюриковичів та їх відбиток у виборі угорськими королями союзників на Русі. Українські історики мало уваги звертають на політичну боротьбу при дворі Арпадів. Майже не торкається дослідниками історія східнослов'янського населення басейну Верхньої Тиси домонгольського часу, яке не могло не впливати на русько-угорські відносини досліджуваного часу. Фахівці з зовнішньополітичної історії Русі також не враховують у своїх дослідженнях факти, пов'язані з формуванням русько-угорського кордону. Серед угорських істориків останнього десятиліття поширено думка, що ці значні проблеми історії епохи Арпадів вирішені і нічого принципово нового в цій галузі історичного знання сказати вже неможливо. При цьому цілий ряд відомостей джерел, що прямо чи

опосередковано стосуються контактів між руськими удільними князівствами і угорцями в даний час залишається поза увагою українських та угорських дослідників.

Об'єктом дослідження є політичні взаємовідносини між руськими удільними землями та Угорщиною в XII ст.

Предметом дослідження виступають династичні шлюби, військові союзи, дипломатичні контакти, спільна участь у складі військових коаліцій із сусідніми державами; зміна політичних пріоритетів Рюриковичів по відношенню до Арпадів; еволюція цілей, які ставили перед собою удільні руські князі та їх оточення у відносинах із західними сусідами.

Хронологічні рамки дослідження відповідають початку та кінцю XII ст. Нижня хронологічна межа співпадає з початком заселення Закарпаття (т.з. «Руської марки») вихідцями з галицької землі та першим серйозним втручанням Арпадів у міжусобиці руських князів у 1099 р., закінчилося військовою катастрофою королівського війська. Цей період найяскравіше демонструє поступову зміну головної мети руської правлячої династії щодо Угорщини. Настання періоду удільної роздробленості в Київській Русі та неспроможність Рюриковичів обійтися без зовнішньої військової допомоги вплинули на ріст зовнішньополітичних контактів обох сторін. Усобиці в середині руських земель призвели до зростання зовнішньополітичної активності угорських королів, що проявилася в намаганнях силою доєднати частину земель Галича до Угорщини. Верхня хронологічна межа співпадає з утворенням Галицько-Волинського князівства у 1199 р. Романом Мстиславичем, який на певний час змусив Арпадів тимчасово відмовитися від своїх експансіоністських планів.

Територіальні межі дослідження охоплюють західні руські удільні землі, що входили до складу Галицького та Волинського князівств, а також Угорське та Польське королівства, що були головними гравцями у західній зовнішній політиці Рюриковичів. Окрім того, в роботі розглядається боротьба за Київську землю, яка стала головною політичною проблемою з настанням

удільної роздробленості. Втручання володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо у справи Галицького та Волинського князівств вимагало спеціального дослідження, що стосувалося Залісся.

Мета дослідження – відтворити особливості русько-угорських відносин XII ст. з виявленням основних тенденцій їх розвитку та масштабів впливу правлячої верхівки руських удільних князівств та Угорщини на зміну зовнішньополітичних векторів на різних етапах зазначеного періоду. Така постановка питання визначає **завдання дослідження**:

1) встановлення особливостей династичних зв'язків Рюриковичів та Арпадів, у тому числі через спорідненість із правлячими жонами Візантії, Польщі та Чехії;

2) відтворити хронологічну канву подій, прямо чи опосередковано пов'язаних з історією русько-угорських відносин XII ст.;

3) встановити та проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між подіями політичної боротьби в руських удільних князівствах і в Угорщині та русько-угорськими контактами у розглянутий час;

4) визначити ступінь впливу протистояння сусідніх держав на міжнародні відносини в досліджуваному регіоні в XII ст.;

5) проаналізувати причин зміни зовнішньополітичного курсу руських удільних князів по відношенню до угорських королів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у запропонованому дослідженні:

Уперше:

- Доведено, що зовнішня політика руських удільних князівств по відношенню до Угорського королівства саме в XII ст. стала основою подальшої геополітичної кон'юнктури в регіоні, що склалася напередодні та після татаро-монгольської навали;
- Проведено комплексне дослідження русько-угорських відносин XII ст. з урахуванням зміни внутрішньополітичної ситуації на Русі

та в Угорщині, а також міжнародної обстановки Східної та Південно-Східної Європи;

- Обрано для дослідження саме XII ст., період, який в більшості наукових досліджень із зовнішньої політики руських удільних князівств постає в якості короткого вступу до взаємин Арпадів з Рюриковичами в контексті князювання Данила Романовича;

Доповнено:

- Хронологічну складову русько-угорських зовнішньополітичних контактів в контексті правління окремих представників Рюриковичів та Арпадів;
- Перелік військових сутичок між Рюриковичами та Арпадами, що відбулися після династичної кризи в роки правління Калмана Книжника та Володимира Всеволодовича Мономаха;

Уточнено:

- Хронологію встановлення дипломатичних зв'язків представників династії Арпадів з Рюриковичами після 1130-х рр.;
- Імена князівен з дому Рюриковичів, які видавалися заміж за представників роду Арпадів, та їх долю після смерті чоловіка чи батька.

Структурно робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел та літератури, резюме.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

§1.1. Історіографічна база дослідження.

Історіографія проблеми історії русько-угорських зв'язків в епоху Середньовіччя представлена значним комплексом робіт, які можна розділити на наступні групи: праці російських та українських істориків імперської доби (до 1917 р.); дослідження радянського та пострадянського періоду (1918-1990-ті рр.); сучасна східноєвропейська історіографія (перші два десятиліття 2000-х рр.); праці західноєвропейських дослідників (XIX- поч.XXI ст.). Відразу слід зазначити, що історія русько-угорських політичних взаємин у XII ст. не ставала предметом спеціального дослідження.

Першим, хто спробував критично підійти до інформації руських літописів і співвіднести її з відомостями з творів європейських істориків, став Василь Микитович Татищев¹. В своїй ґрунтовній праці він посилається на праці угорських дослідників А. Ортелія, В. Діліха та ін. Окрім того, автор наводить багато фрагментів літописних джерел, які не збереглися на сьогоднішній день. Проте, відомості В.М. Татищева, перш за все щодо матримоніальних зв'язків Арпадів та Рюриковичів, не завжди співпадають з літописними даними та важко верифікуються.

М.М. Карамзін історію Русі першої половини XII ст. розглядає у томі II своєї «Історії держави Російської»². Він першим увів у науковий обіг Іпатіївський літопис. На відміну від В. Н. Татищева, М.М. Карамзін намагається досконально розібратися в матримоніальних зв'язках Арпадої і Рюриковичів, спираючись на історичний твір Яноша Туроці (XV ст.). Багато уваги дослідник приділяє Борису Калмановичу та зовнішній політиці Всеволода Велике Гніздо.

¹ Татищев В. Н. Собрание сочинений в 8 томах. М.–Л., 1962–1968.

² Карамзин Н. М. История Государства Российского. Т. II–III. С. 82–192.

У другій чверті XIX ст. історики, як і в попереднє століття, спеціально не зверталися до проблем історії русько-угорських відносин XII ст. Найбільш цікавою з погляду теми нашого дослідження, є робота С.М. Соловйова¹. Він звертає увагу на роль князів-ізгоїв в русько-угорських відносинах, проте значна частина літописних звісток про угорську інтервенцію на землі Галича пройшли повз увагу дослідника.

Середина XIX ст. стала в російській імперській історіографії часом активних наукових досліджень у галузі краєзнавства та історії окремих руських земель та князівств. З'являються перші серйозні роботи з історичної географії Київської Русі². Ті з них, де розглядалося минуле Галицько-Волинської Русі, не могли оминути епізоди та сюжети, пов'язані з історією русько-угорських відносин XII ст.³

Значним внеском у розробку окремих проблем, розглянутих у нашому дослідженні, стала видана у вигляді монографії докторська дисертація Костянтина Яковича Грота⁴. Залучаючи всі відомі на той час давньоруські, польські, німецькі, угорські, візантійські та інші середньовічні джерела, автор намагався показати русько-угорські відносини взятого ним періоду в контексті загальноєвропейської політики. Значну частину монографії К. Я. Грота займає огляд джерел, оформлених у вигляді додатків⁵.

Найбільш значимою фігурою в українській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст., безперечно, є Михайло Сергійович Грушевський. В «Історії України-Русі»⁶ розглядаються різні аспекти історії південної та південно-західної Русі, у тому числі й відносини із сусідніми державами. Проблеми, пов'язані з участю угорців у усобицях руських князів першої половини XII ст., М. С. Грушевський розглядає спочатку як частину політики

¹ XII століття розглядається автором у 2-му томі праці. Див.: Соловьёв С.М. История России с древнейших времен. Т. II. М., Полярис, 1998.

² Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. Киев, 1873.

³ Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев, 1887.

⁴ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173). Варшава, 1889.

⁵ Несколько новооткрытых писем Софии, сестры короля Гейзы II // Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173). Варшава. 1889. С. 12–34.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905.

київських князів (до розпаду Русі на окремі князівства), а потім як галицько-угорські відносини.

Радянська історіографія (до 1940-х рр.) зовнішньої політики Київської Русі представлена обмеженим переліком праць, оскільки становлення історіописання в цей період було пов'язано з відторгненням гаукових доробок попередніх поколінь істориків. Але, у міжвоєнний період у Радянському Союзі з'явилася одна наукова робота, спеціально присвячена двом яскравим персонажам історії русько-угорських відносин першої половини XII ст. – стаття С.П. Розанова про Бориса Калмановича та його матір Євфимію Володимирівну¹. У цій роботі розбираються всі відомості, що стосуються долі доньки та онука Володимира Мономаха, які постраждали від свавілля угорського короля Калмана Книжника. Однією з важливих переваг роботи С.П. Розанова є обґрунтування ймовірності того, що Борис був законним сином Калмана Книжника, хоча всі сумніви на цей рахунок історика розвіяти не вдалося. Основним недоліком роботи є прагнення її автора домислити причини деяких вчинків своїх «героїв», виходячи з психологічних особливостей їх особистостей.

У 60-ті роки XX ст. на проблемах історії зовнішньої політики Київської Русі зосередив увагу В.Т. Пашуто². Описуючи боротьбу Бориса Калмановича за угорську престол, автор показує її в міжнародному контексті як наслідок зовнішньополітичних устремлінь європейських государів середини XII ст. Історик звертає увагу на те, що при складанні династичних союзів того часу не тільки правителі, а й знать, що їх оточувала, встановлювала матримоніальні зв'язки між собою для зміцнення русько-угорського союзу.

Помітний внесок у вивчення середньовічних джерел про втручання угорців у внутрішні справи південноруських князівств, та про роль польських

¹ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович: Из европейской политики XII в. // Известия АН, 7 серия. Отделение общественных наук, 1930, № 8. С. 585–599; № 9. С. 649–671.

² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

правителів у русько-угорських контактах XII ст., внесла Н.І. Щавельова¹. У написаних нею коментарях до видання у перекладі Великопольської хроніки, а також у збірнику уривків з польських писемних пам'яток домонгольського періоду, містяться важливі відомості про Русь.

Багато сюжетів з історії русько-угорських відносин першої половини XII ст. розглядає у своїй монографії О.Б. Головка². З більшістю висновків автора, що стосуються ролі русичів та угорців у міжусобицях, які спалахували в Польщі, можна погодитися. Разом з тим, деякі з тверджень автора потребують уточнення, на що звертається увага у нашому дослідженні.

Наприкінці 1990-х починається якісно новий період дослідження зовнішньої політики Арпадів та Рюриковичів. У 1997 р. вийшла монографія В.П. Шушаріна³, в якій підведено підсумок багаторічних досліджень автора домонгольської історії Угорщини. Його перша велика стаття була присвячена вивченню сюжетів, пов'язаних з історією русько-угорських контактів IX ст. Проте, історик не обмежився цим вкрай бідно забезпеченим джерелами періодом, а практично охопив весь домонгольський час. У своїх подальших роботах В. П. Шушарін повністю зосередився на проблемах угорської історії, тому сюжети з середньовічного минулого русько-угорських відносин торкалися ним лише побічно у працях узагальнюючого характеру.

Проблеми генеалогії угорських королів XII ст. з династії Арпадів та їх матримоніальні зв'язки з Рюриковичами торкається в своїх роботах А.В. Назаренко⁴.

Найбільшим за обсягом дослідженням останнього часу історії південно-західної Русі домонгольського періоду стала монографія О.В. Майорова⁵. У

¹ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, пер., комм. Отв. ред. В. Л. Янин. М., 1990; 2 «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Пер. Л. М. Поповой, вступ. статья и комм. Н. И. Щавелевой. Под ред. В. Л. Янина. М., 1987.

² Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. Киев, 1988.

³ Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. М., 1997.

⁴ Назаренко А. В. Владимир Мономах и Вельфы в конце XI в. // Средневековая Русь. Вып. 7. М., 2007. С. 71–119; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. М., 2001 та ін.

⁵ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001.

цій роботі докладно розглядаються всі літописні сюжети, пов'язані з перебуванням угорців на Волині та в Галичі. Угорсько-руські контакти представлені в ній як взаємовідносини міської громади з іноземцями, що прийшли на східнослов'янські землі.

Серед ґрунтовних робіт з генеалогії Арпадів та Рюриковичів XII ст., зовнішньої політики Угорщини по відношенню до Русі та ін., в сучасній українській історіографії слід назвати праці М.Ф. Котляра¹, О.Б. Головка², Л. Войтовича, М. Волощука³ та ін.

Зарубіжна історіографія досліджуваної проблематики представлена, перш за все, роботами угорських та польських істориків.

Розвиток угорської історичної науки щодо проблем історії домонгольського періоду аж до кінця XIX ст. визначалося суперечками про достовірність повідомлень Угорського Аноніма та виявлення нових відомостей з історії монархії Арпадів. На початку XX ст. в Угорщині з'явилися як роботи з регіональної історії, в яких порушувалися деякі проблеми історії русько-угорських відносин в XII ст., і більш загальні дослідження, передусім з історії міжконфесійних зв'язків двох сусідніх народів. Їх автори, як правило, були пов'язані своїм походженням або науковими інтересами з прикордонними угорськими комітатами на сході та південному сході країни.

Угорський академік Дюла Крішто (1939–2004), який мав надзвичайно широкий спектр наукових інтересів, залишив свій слід і у вивченні історії русько-угорських відносин домонгольського періоду. У 1980 р. вийшов перший варіант його статті «Руські в Угорщині в епоху Арпадів»⁴, яка пізніше стала основою його монографії.

У 70-ті роки XX ст. Ференц Макк почав займатися проблемами історії зовнішньої політики середньовічної Угорщини. Перші роботи Ф. Макка були

¹ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003 та ін.

² Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006 та ін.

³ Волощук М. «Русь» в Угорсткому королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014.

⁴ Кришто Дюла. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Славяноведение, 2001, № 2. С. 22–30.

присвячені розгляду деяких сюжетів, пов'язаних з діяльністю угорських королів XII ст. - Калмана Книжника, Іштвана II, Бели II, Гези II, Іштвана III¹.

Серед сучасних угорських істориків слід назвати фундаментальні праці Марти Фонт², які присвячені досліджуваному нами періоду. Проте, дослідниця у всіх свої роботах залишає без відповіді ряд питань, про які сама ж і говорить: що підштовхнуло руське населення (русинів) переселятися на територію т.з. «Руської марки», коли Арпади вперше здійснили династичний шлюб з Рюриковичами та ін.

Цікавим явищем польської історіографії є праці К. Горського³. Автор звертає увагу на участь майбутнього галицького князя Володимира Володаревича у війні проти Польщі 1132–1135 рр., яку вели Чехія, Угорщина та Австрія. Авторству К. Горського також належить стаття, присвячена Борису Калмановичу.

Серед досліджень, написаних польськими істориками першої половини XX ст. і присвячених тематиці нашого дослідження, слід згадати монографію Кароля Малечинського (1897-1968). Саме в роки правління цього князя на території Польщі неодноразово з'являлися руські та угорські військові загони, які допомагали Болеславу III у боротьбі з братом Збігневом, що оспорував у нього престол⁴.

Таким чином, в історіографії переважає прагнення оперувати усталеними інтерпретаціями відомих фактів, що закріпилися в науковій

¹ Макк Ф. К достоверности одного из сообщений киевской летописи // *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Supplementum*. Szeged, 1981. С. 9–13; Makk Ferenc. Megjegyzések II. Béla történetéhez // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. Szeged (далее: *Acta Historica*). Т. XL, 1972. 31–49; Makk F. Borisz, egy XII. századi trónkövetelő // *Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum*. VI. Szeged, 1987. 61–65. l. та ін.

² Font M. Politische Beziehungen zwischen Ungarn und dem Kiewer Russland 12. Jh. // *Ungarn – Jahrbuch*. Bd. 18. München, 1991. S. 1–18; Font M. Powstanie sojuszu halicko-węgierskiego w latach dwudziestych XII wieku // *Studia Historyczne*, т. XXXVI. Kraków, 1993. Z. 3 (142). S. 281–286; онт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // *Центрально-европейские исследования*. Вып. 2. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. М., 2004. С. 86–115; Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // *А се его серебро*. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 89–98 та ін.

³ Gorski Kazimierz. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią // *Przewodnik Naukowy i literacki*. Lwów, 1875. R. 3. S. 572–584; 9 Gorski K. Borys. Ustęp z dziejów XII wieku // *Przewodnik naukowy i literacki*. R. IV. Lwów, 1876. S. 63–82, 148–164.

⁴ Maleczyński Karol. Bolesław Krzywousty. Kraków, 1946.

літературі в останні півтора століття. Вирішення дослідниками деяких проблем зовнішньополітичної історії Русі розглянутого часу, які вважаються в історіографії «закритими», є перспективним напрямком сучасних українських наукових студій.

§1.2. Джерельна база дослідження.

Джерельна база досліджена представлена письмовими джерелами, які можна розділити на наступні групи за місцем походження: східноєвропейські (руські); угорські; польські.

Найбільш інформативним джерелом для даного дослідження став комплекс руських літописів, серед яких чільне місце посідають Повість минулих літ у складі Іпатіївського та Лаврентіївського літописних зводів, Густинський та Ніконовський літописи.

Повість минулих літ є найдавнішим літописним джерелом із зазначеної проблематики. Проте вона містить лише дві звістки про династичні шлюби, укладені між Арпадами та Рюриковичами на початку XII ст. Перше з них поміщено під 1104 р. і свідчить про те, що 21 серпня дочка великого князя Святополка Ізяславича Предслава була відправлена до Угорщини «за королевича»¹, тобто за герцога Алмоша – молодшого брата тодішнього угорського короля Калмана Книжника. Друга звістка стосується вже шлюбу самого Калмана, другою дружиною якого стала дочка Володимира Мономаха Євфимія. Свідомство про це міститься під 1112 р.² Угорська земля згадується у третій редакції ПМЛ у зв'язку з переможним походом руських князів на половців³.

Основною літописною пам'яткою, на підставі якої дослідники відновлюють історію русько-угорських відносин XII ст., є Київський літописний звід – середня частина Іпатіївського літопису, що оповідає про події 1118-1198 рр. Київський літописний звід 1198 р., згідно з роботами О.О.

¹ Полное собрание русских летописей (далее: ПСРЛ). Т. I. Лаврентьевская летопись. Изд. 2-е. Л., 1926–1928. Стб. 280.

² ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. 2-е изд. СПб., 1908. Стб. 273.

³ Там само.

Шахматова та М.Д. Присілкова, був складений ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм. Серед джерел Київського зводу М. Д. Присілков виділяв сімейну хроніку смоленських князів Ростиславичів, які займали київський стіл у другій половині XII ст., та літописець Переяславля-Руського князя Володимира Глібовича, а також Чернігівський літописець князя Ігоря Святославича. О. О. Шахматов також знаходив у тексті Київського літопису вкраплення з Галицько-Волинського зводу, починаючи з 40-х років XII ст., а також інформацію, взяту з ростово-суздальського літописання¹. Київський літопис містить значну кількість згадок про династичні зв'язки Арпадів та Рюриковичів. У літописних статтях 1148 – 1152 рр. міститься найбільша кількість згадок угрів та їх короля, хоча Геза II ніде не названий по імені. Літописець створює образ угорського правителя, готового прийти на допомогу своєму руському родичу навіть в умовах, коли він сам вів важку війну з візантійським імператором Мануїлом I Комніном². У зазначених літописних статтях детально описані пересування військ, битви та облоги міст, що наводить на думку про те, що їх автор був сучасником, а в ряді випадків, можливо, і безпосереднім очевидцем цих подій. Характеризуючи в цілому сукупність «угорських» звісток Київського зводу, що дійшли до нас у складі Іпатіївського літопису, слід виділити деякі характерні особливості викладу цього матеріалу. По-перше, угорці представлені тут здебільшого як джерело допоміжних військових сил князів, які є були союзниками або через безпосереднє сусідство їх володінь з угорськими землями, або у зв'язку з наявністю матримоніальних зв'язків з родом Арпадів. По-друге, угорські війська майже завжди діють у «загальній масі» учасників міжусобиць, а літописець відмічає лише якісь їх екстраординарні дії. Все це не дає можливості відновити докладну об'єктивну картину участі угорського війська у бойових діях у південно-західній Русі у першій половині XII ст.

¹ Лихачева О. П. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV в.). Л., 1987. С. 236–238.

² Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 147– 153.

Більш лаконічні і багато в чому компілятивні оповідання про деякі сюжети русько-угорських стосунків можна знайти в частині Лаврентіївського літопису, яка йде після 1110 р.¹ Текст Лаврентіївського літопису створювався у Північно-Східній Русі в результаті скорочення текстів південноруських літописів, тому відомості даного джерела щодо угорців для нас є вторинними.

Літописні пам'ятки XV–XVII ст. майже не містять нових достовірних даних з історії русько-угорських відносин XII ст. Загалом вони або відтворюють інформацію попередніх зводів, насамперед Лаврентіївського літопису, як це робили укладачі наступних літописних пам'яток Північно-Східної Русі, або обмежуються випадковими згадками з досліджуваної проблематики. Найбільш інформативним зразком пізнього літописання є Ніконовський літопис². Він містить деталізовану інформацію щодо років правління Всеволода Велике Гніздо, який в останні роки XII ст. проводив активну західну політику.

Серед пізніх літописних пам'яток слід також відзначити Густинський літопис, створений в Україні у списках не раніше початку XVII ст.³ При описі подій до кінця XIII ст. основою цієї дуже строкатої компіляції, що увібрала в себе відомості низки зарубіжних історичних творів, у тому числі угорських⁴ та польських⁴, є один із списків Іпатіївської літопису, текст якого було скорочено. За відсутності деяких необхідних відомостей в Іпатіївському літописі та в інших ранніх писемних пам'ятках (наприклад, про смерть галицьких князів Олега і Володимира Ярославичів) дослідники змушені спиратися на статті Густинського літопису.

Одним з найбільш цікавих середньовічним латиномовних угорських джерел є хроніка, написана анонімним «магістром П.», що займав пост нотарія при королі Белі III (1172-1196 pp.)⁵. В тексті хроніки є свідoctва про оцінку

¹ Шахматов А. А. Обзорение русских летописей XIV–XVI вв. М.–Л., 1938. С. 17.

² ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. СПб., 1862.

³ ПСРЛ. Т. XL. Густинская летопись. СПб., 2003.

⁴ Толочко О. П. Де було написано Густинський літопис? // Історичний збірник: Історія. Історіософія. Джерелознавство. К., 1996. С.45-80.

⁵ "Деяния венгров" магистра П., которого называют Анонимом» (P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum) // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, № 1. 2013.

Арпадами та їх найближчим оточенням політичної ситуації, що склалася на Русі в досліджуваний час.

Основна маса інформації латиномовних середньовічних історичних творів королівства Угорщини, що стосується теми дослідження, знаходиться в Угорському хронікальному зведенні («Композиції угорських хронік XIV ст.»)¹. Особливе місце у «Композиції...» займає опис безуспішних спроб претендента на угорську корону - Бориса Калмановича, який намагався посісти угорський престол в 1131–1132 рр. Говорячи в цілому про обсяг і характер інформації, що міститься в угорських середньовічних джерелах, з точки зору теми цього дослідження, слід зазначити, що вона набагато поступається за кількістю повідомлень і подробиць інформації руських літописних пам'яток. При цьому відчувається «периферійність» руської тематики для угорських хроністів.

Важливим джерелом для нашого дослідження стали польські середньовічні хроніки. У найдавніших з них русько-угорські відносини відновлюються за непрямыми даними в розповідях про залучення польськими королями військової допомоги сусідніх государів, насамперед руських князів та угорських королів. Наявні в нашому розпорядженні польські середньовічні хроніки дають вкрай мало датувань подій, а нечисленні рочники (аннали), що склалися в храмах Польщі, самі по собі малоінформативні і не містять жодних відомостей, що стосуються теми цього дослідження.

Найбільш раннім з польських історичних творів, що дійшли до нас, вважається Хроніка Галла Аноніма². Цей твір, на думку більшості дослідників, було складено між 1107 і 1113 рр. Для Галла Аноніма характерна яскрава, часом складна мова з великою часткою риторичних пасажів. Оскільки хроніст жив у досліджуваний нами час, інформація II та III книг його твору, що описують початок XII ст., визнається дослідниками цілком достовірною.

¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. A. Domanovszky // SRH. Vol. I. P. 217–505.

² Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских // Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы. М., 1961.

На відміну від Галла Аноніма, автор іншого масштабного історичного твору, написаного в Польщі в ранньому Середньовіччі, – магістр Вінцентій Кадлубек (1160–1223 рр.), який працював над своєю хронікою наприкінці XII - початку XIII ст., дає більш ґрунтовні описання зовнішньої політики польських королів і, як правило, з посиланням на зовнішню політику сусідніх держав. «Польська хроніка магістра Вінцентія»¹ містить інформацію про військові сутички в історії русько-угорських відносин XII ст.

Справа магістра Вінцентія зі створення загальнопольського хронікального зводу продовжили укладачі Великопольської хроніки (*Chronicon Poloniae maioris*)², які значно доповнили працю Кадлубка. Хроніка містить значний масив інформації щодо польсько-галицьких зносин та участі угорського війська в окупації Галицької землі, окремі сюжети присвячені династичним шлюбом, боротьбі за престол тощо.

Автором, який написав найґрунтовніший твір польської середньовічної історичної літератури, став Ян Длугош (1415–1480 рр.). «Польська історія» складається з 12 книг і доходить до 1480 року, проте XII ст. Длугошом присвячено два великі розділи³. Незважаючи на те, що автор залучає велику кількість різноманітних хронік та актового матеріалу, його праця потребує ґрунтовної текстологічної критики. Найбільш важливим дане джерело є під час співставління з фактами, які наводить у своїх працях В.М. Татіщев.

Таким чином, історія русько-угорських відносин XII ст. відображена в середньовічних наративних джерелах досить докладно, хоч і не завжди інформативно внаслідок захоплення деяких авторів (передусім польських) риторикою та прагненням представити діяння своїх королів як можна більш героїчними. Головною проблемою при використанні літописних джерел є встановлення конкретних дій угорців в описуваних подіях міжусобиць руських князів, а при роботі із зарубіжними джерелами - проблема точної

¹ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae historica. T. II. Lwów, 1872. P. 449.

² «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях. Пер. Л. М. Поповой. Вступ. статья и комм. Н. И. Щавелевой. Под ред. В. Л. Янина. М., 1987. 345 с.

³ Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–VI). Текст, пер., комм. Под ред. и с доп. А. В. Назаренко. М., 2004.

хронології подій і в ряді випадків - імен історичних діячів, про яких оповідає хроніст.

§1.3. Методи та методологія дослідження.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності. Принцип історизму передбачає: опору на найбільш достовірні джерела, їх всебічний та комплексний аналіз, вивчення розглянутих явищ з урахуванням історичної динаміки та контекст уявлень, властивих їх сучасникам. Принцип наукової об'єктивності передбачає неупередженість дослідника, відмова від апріорних підходів та ідеологічної ангажованості, максимально повний аналіз всієї інформації з джерел незалежно від її відповідності чи невідповідності тій чи іншій науковій концепції.

Під час дослідження застосовувалися спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-описовий, а також методи логічного аналізу. Їх застосування було зумовлено необхідністю порівнювати події за низкою параметрів, критично вивчати та об'єктивно інтерпретувати документи, наведені у дослідженні. Вирішення поставлених завдань досягалося шляхом комплексного аналізу джерел. Історичні події зазнавали послідовного та всебічного логічного аналізу.

Що стосується в цілому зовнішньополітичної історії, то з методологічної точки зору вона не є «полем битви» різних шкіл дослідників, які дискутують з приводу змісту того чи іншого терміну, суті змін, що відбувалися в окремо взятій країні або групі країн в певну історичну епоху і т. п. Тут важливо, перш за все, виявити всі контакти різного роду між сусідніми державами, про які збереглися прямі або опосередковані відомості в джерелах, а також ступінь впливу третіх країн на еволюцію взаємин між гравцями на міжнародній арені. Крім того, в дослідженнях із зовнішньополітичної історії епохи Середньовіччя необхідно враховувати перипетії боротьби різних «партій» при дворі правлячої династії, що відбивалася на прийнятті рішень щодо відносин із сусідніми государями, питань війни та миру тощо.

В галузі дослідження русько-угорських зовнішньополітичних відносин домонгольського періоду угорськими істориками робилися спроби виявити їх головний «стрижень», який визначав їхній загальний характер. Так, ще ХІХ ст. Л. Таллоци заявляв про те, що руські князі та населення Русі зберігало у своїй історичній пам'яті відомості про те, що їхні предки платили данину давнім угорцям під час перебування останніх на землях «Зовнішньої Хазарії» у ІХ ст.¹ Це не мало під собою серйозної наукової аргументації, але цілком відповідало політичній лінії тодішніх правлячих кіл Австро-Угорської імперії, що боролися з посиленням впливу Російської імперії на Балканах.

Із середини ХХ ст. фахівці з історії русько-угорських відносин розглянутого часу займалися, головним чином, виявленням усіх можливих контактів між Руссю та угорцями на різних рівнях, не відволікаючись на розробку нових концепцій зовнішньополітичної історії та нової дослідницької методології. Лише нещодавно американський історик К. Раффенспергер у рамках роботи з оновлення термінології сучасної медієвістики, яка б точніше передавала суть деяких явищ середньовічного політичного життя, запропонував запровадити терміни «павутина спорідненості» (kinship web) та «ситуативна спорідненість» (situational kinship). При цьому як предмет свого дослідження, покликаного довести необхідність введення названих термінів, К. Раффенспергер брав біографію руського претендента на угорський престол – онука Володимира Мономаха Бориса Калмановича². Термінологічні пошуки К. Раффенспергера лише трохи уточнили концепцію Й. Деєра: у випадках, коли середньовічний государ мав родинні зв'язки з представниками обох ворогуючих сторін, які закликали його надати їм військову допомогу, йому доводилося робити вибір, зумовлений конкретною зовнішньополітичною ситуацією. Однак наукова цінність роботи американського вченого незначна, оскільки він припускає грубі помилки в генеалогії руських князів і майже не

¹ Thállóczy Lajos. III. Béla és a magyar birodalom. Bp., 1906. P. 89.

² Raffensperger Chr. Identity in flux: finding Boris Kolomanovich in the interstices of medieval European history // The Medieval Glob. 2016. N 1. P. 15–39.

користується оригінальними текстами джерел, спеціально обмовивши у роботі, що йому достатньо їхніх англійських перекладів.

Зовнішньополітична історія Європи епохи Середньовіччя добре вивчена з погляду родинних зв'язків правлячих родів і вищої знаті, досить добре (з незначними недоглядами) складено хронологічну канву подій, що стосуються цієї сфери історичного знання, але при цьому мало хто з вчених замислювався над стратегічними цілями того чи іншого государя, який прагнув розширити свої кордони за рахунок володінь своїх сусідів. На прикладі русько-угорських стосунків XII ст. такі сюжети присутні. Це яскраво видно при вивченні історіографії подій, пов'язаних із першою спробою поширення влади Арпадів на Галич у 1188–1190 рр. Дослідники розглядають князювання угорського принца Андраша у Галичі у зазначені роки, як правило, з точки зору сутності «ряду», який отець Андраша Бела III уклав з галичанами, у ліпшому випадку намагаючись знайти причини того, чому жителі Галича невдовзі відмовилися підтримувати принца, змусивши угорців задля збереження своєї влади у південно-західній Русі влаштувати режим жорстокого терору. Важко повірити в те, що прагнення угорського короля утримати Галич за будь-яку ціну диктувалося лише міркуваннями створення плацдарму з іншого боку Карпатських хребтів, збереження контролю над яким вимагало б величезних сил і людських ресурсів. Якщо ж взяти до уваги те, що одним з важливих елементів політичної стратегії Бели III на Балканах було прагнення максимально скористатися ослабленням Візантії після смерті Мануїла Комніна і підпорядкувати Болгарію, що щойно відпала від «Візантії, то затвердження влади угорської корони над південно-західною Русь дозволило б Белі III напасти на Болгарію одночасно з північного заходу та північного сходу, використовуючи чималі ресурси Галицького князівства. Таким чином, при вирішенні проблем зовнішньополітичної історії Київської Русі важливу роль відіграє оцінка міжнародної обстановки, що склалася навколо регіону з урахуванням всіх її нюансів, у тому числі географічного положення та стратегічної важливості цієї території.

РОЗДІЛ 2.

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XII ст.

§ 2.1. Політична ситуація на Русі, в Угорщині та Польщі на початку XII ст.

Військова поразка, яку пережили в 1099 р. угорські війська, що прийшли на чолі зі своїм королем на допомогу київському князю Святополку Ізяславичу, мала породити у Калмана спрагу помсти за нищівний розгром його армії під стінами Перемишля. Безумовно, Калман плекав надію про реванш за ганебну поразку, але політична ситуація в Угорському королівстві, на Русі та в сусідній Польщі на початку XII ст. була настільки складною, що вона врешті решт не дозволила Калману помститися своїм кривдникам за розгром під Перемишлем. Крім того, міжкнязівські відносини на кшталт Рюриковичів були тоді настільки складними, що угорський король сприймав Русь як ворога своєї монархії. Окрім того, він мав – заради спокою північно-східних рубежів Угорщини – шукати на Русі союзників серед ворогів тих, хто був винним у перемишльській катастрофі 1099 р.

Хоча правлячий угорський рід Арпадів не мав у той час стільки родових гілок, скільки вже встигло «вирости» на генеалогічному дереві Рюриковичів, в Угорщині з другої третини XI ст. то згасала, то знову розгорялася боротьба за владу всередині правлячої династії, як правило, між рідними чи двоюрідними братами. Не став винятком у цьому плані і початок XII ст. Витоки конфлікту між Калманом і його рідним братом Алмошем слід шукати в діях їхнього дядька Ласло I Святого (1077–1095). Через відсутність спадкоємця чоловічої статі Ласло I мав вибрати його зі своїх племінників – синів Гези I (1074–1077). Старшим із них був Калман, молодшим – Алмош. На всьому протязі існування середньовічного Угорського королівства там формально зберігався принцип обрання королів вищою знаттю. До 1301 року їх обирали тільки з роду Арпадів. Але доки центральна влада залишалася досить сильною, королем вдавалося нав'язувати знаті свій вибір.

Перед смертю Ласло I послав до Калмана по одному представнику світської та духовної знаті зі свого оточення, щоб вони переконали старшого племінника визнати королем молодшого. Хоча послам Ласло I не вдалося виконати доручення, конфлікту з приводу престолонаслідування на той час вдалося уникнути. Спочатку молодший брат зміг правильно оцінити ситуацію і, щоб уникнути кровопролиття, поступився престолом старшому, у якого дійсно, за уявленнями того часу, було значно більше прав на спадкування влади. Насправді Алмош завжди пам'ятав про те, що з волі Ласло I саме він повинен був керувати країною, про що свідчать його наступні неодноразові спроби знайти за межами Угорщини підтримку в розпочатій їм боротьбі за угорський престол. I перш за все цю підтримку він шукав в руських землях. Розлад між синами Гези I мав пряме відношення до історії русько-угорських відносин початку XII ст., оскільки спочатку один, а потім другий брат шукали собі дружин серед князівен на Русі.

В тісному зв'язку знаходились внутрішньополітичні угорські справи зі справами на теренах Русі. Закінчення кривавої усобиці, викликаній осліпленням Василька Тербовльського, було пов'язане з рішеннями снему князів, що відбувся в 1100 році у місті Вітичеві (Уветичах). Важливе значення має зміна становища князя Ярослава (Ярославця), який, на думку О. В. Назаренка, був сином тодішнього київського князя Святополка Ізяславича (1093-1113) від першого шлюбу¹. Перша згадка Ярослава Святополчича міститься в угорському джерелі – установчій грамоті Ласло I монастирю св. Егідія в Шомодьварі, що датується 1091 роком². У грамоті Ярослав, «син короля Русі», названий зятем Ласло I³. Виходячи з цього, можна припустити, що шлюб Ярослава з угорською принцесою було укладено пізніше 1091 р.

Встановлення матримоніальних зв'язків Святополка Ізяславича з угорським правлячим домом Арпадів сприяло зміцненню становища

¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 571–572.

² Там само. С.573.

³ Гушин О. Вступ чернігівських Ольговичів в боротьбу за ГалицькоВолинську спадщину: трагедія Ольговичів // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С.97..

Святополка на Русі і допомогло йому без боротьби отримати київський стіл після смерті Всеволода Ярославича у 1093 р. Ярослав Святополчич був одним із активних учасників міжусобної війни 1096–1100 рр. Саме Ярослава батько послав у 1098 р. до Угорщини за військовою допомогою. В результаті надання цієї допомоги призвело до того, що Калман Книжник був розгромлений під Перемишлем. Після поразки угорців Ярослав утік у Польщу¹.

Вимушений загальнокнязівським рішенням до війни зі своїм недавнім союзником – волинським князем Давидом Ігоровичем, Святополк Ізяславич використав цю війну для зміцнення своєї влади у південно-західній Русі. Позбавивши Давида Ігоровича влади у Володимирі Волинському, Святополк у 1100 р. саджає там на князювання свого сина, який приходився зятем угорському королю (тоді вже покійному) Ласло I Святому².

Утвердження Ярослава Святополчича на волинському княжому столі мало об'єктивно сприяти зміцненню русько-угорських зв'язків, оскільки зять Ласло I був тепер правителем області, що знаходилася в безпосередній близькості від угорського кордону³. Все це, безумовно, служило гарантією стабільності на північно-східних кордонах Угорського королівства та дозволило Калману Книжнику перейти на інші напрями зовнішньої політики, насамперед, на південний схід. Слід також зазначити, що у 80-х роках XI ст. володіння угорських королів поширилися на всю територію, що примикала із заходу до Карпатських гір. Тут були утворені замкові округи (комітати) Унг і Боршова, які повинні були захистити країну від набігів половців⁴.

Польські королі також були активними учасниками, як правило, союзниками або посередниками в багатьох зовнішньополітичних акціях, що прямо або побічно стосувалися взаємин Русі та Угорщини в Середні віки. В 1102 р. помер польський князь Владислав I Герман. Йому наслідував молодший син Болеслав III Кривоустий (1102–1138), оскільки старший син

¹ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С.36-37.

² Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. С. 89.

³ Юрасов М. К. Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв. // *Rossica Antiqua*, 2006. С. 297– 313.

⁴ Там само. С. 300.

Владислава-Германа, Збігнєв, вважався незаконнонародженим. Відправлений на виховання до Чехії, Збігнєв ще за життя батька почав боротьбу за виділення йому одну з областей Польщі в управління, а потім – за розширення своїх володінь¹. Отримавши за батьківським заповітом «два головних міста королівства і дуже багату населенням частину землі»², Болеслав III відразу ж почав шукати допомогу сусідніх государів. Насамперед, він вирішив поріднитися зі Святополком Ізяславичем. О. Б. Головка звертає увагу на те, що Сбислава Святополківна вирушила до Польщі вже через п'ять місяців після смерті Владислава-Германа³.

Встановлення матримоніальних зв'язків між Болеславом III Кривоустим та Святополком Ізяславичем було вигідно обом правителям. Перший сподівався на зміцнення свого становища в Польщі, щоб покінчити з мятежним Збігнєвом і відбити натиск німецьких лицарів та помор'ян. Другий розглядав шлюб своєї доньки з главою роду П'ястів як протизвагу неспокійним Ростиславичам, загрозу з боку яких відчували і польські князі⁴.

Історія боротьби за владу між Болеславом III Кривоустим та його братом Збігнєвом має багато етапів. О. Б. Головка, говорячи про значення шлюбу польського князя та дочки Святополка Ізяславича, зазначає, що: «Збігнєв та його прихильники, мабуть, усвідомлювали, проти кого було спрямовано домовленість Болеслава з київським князем. Тому вони звернулися за допомогою до чехів, які напали на Силезію, що належала братові»⁵. Вторгнення до Сілезії відбулася у 1105–1106 рр., і ця військова кампанія була пов'язана з наданням допомоги Святополком Ізяславичем своєму зятю. Якщо ж говорити про першу реакцію Збігнєва на укладення шлюбу Болеслава III та Сбислави, то вона мала місце в 1103 р., причому ця війна також не обійшлася без відправки руських дружинників до Польщі⁶.

¹ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. С. 83 (гл. 21 кн. II).

² Там само. С. 82.

³ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 64.

⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 45.

⁵ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 64.

⁶ Волощук М.М. Взаємовідносини Русі та Угорщини в період піднесення Галицько-Волинського князівства (1199 – 1205 рр.) // Історичний журнал. К., 2004. №3. С. 69.

Таким чином, на початку XII ст. політична ситуація в Польщі та Угорщині ускладнювалася внутрішньодинастичною боротьбою, яка то тимчасово затихала, то розгорялася з новою силою. До 1105 р. Угорщина переживала мирний період, коли у претендента на престол не було достатніх сил для розв'язання нового витка міжусобиці. Суперник польського короля в цей час не складав зброї, але його спроба захоплення верховної влади в країні показала, що в нього також недостатньо сил для боротьби з братом. Калман, так як і Алмош, спочатку рівною мірою могли розраховувати на підтримку в Польщі, оскільки бабкою обох була донька польського князя Мішка II. Одруження Алмоша з дочкою київською князя зробила його свояком Болеслава III, що означало ближчу спорідненість із правителем Польщі, аніж ту, яка була у Калмана.

У таких непростих умовах Болеславу III випав непростий вибір між підтримкою законного угорського короля чи його непослідовного та специфічного за своїм характером брата. Врешті решт, законні правителі обох держав неминуче мали прийти до союзу та надавати допомогу один одному для зміцнення центральної влади у Польщі та Угорщині.

Складною була ситуація і у Святополка Ізяславича, зятями якого стали Болеслав III і Алмош, які опинилися в різних протиборчих таборах. Київський князь у перші роки XII ст. не проводив активної зовнішньої політики на західному напрямку, обмежуючись встановленням матримоніальних зв'язків з правителями сусідніх держав. Основна увага Києва була зосереджена на усуненні половецької небезпеки. Проте вже в 1105 році Святополку довелося зайнятися проблемами встановлення миру в Польщі та Угорщині, де з новою силою розгорілася міжусобна боротьба.

§ 2.2. Матримоніальні зв'язки Рюриковичів та Арпадів та їх вплив на зовнішню політику на початку XII ст.

Станом на початок XII століття ми можемо говорити лише про шлюб Ярослава Святополчича і угорської принцеси, оскільки інші чоловіки, які

перебували в таких династичних шлюбах, на той час уже пішли з життя. Швидше за все, у перші роки XII ст. була ще жива мати Василька та Володаря – вдова Ростислава Володимировича, угорка за походженням. Якщо саме вона ховається під ім'ям Ланки - руської княгині, що вийшла назустріч королю Калману під час його походу до Перемишлю в 1099¹, то вона, мабуть, проживала на Русі у одного із синів, вже не граючи помітної ролі у політичному житті.

У нас немає жодних відомостей про угорську невістку Святополка Ізяславича. Ще І.А. Лінніченко припустив, що вона померла не пізніше 1106 р.² Підставою для такого припущення послужила інформація хроніки Галла Аноніма. Дружина від другого шлюбу народила Владиславу-Герману трьох дочок. "Одна з них вийшла заміж на Русь ... »³, а в одному з розділів цієї ж книги повідомляється про те, що Ярослав Святополчич очолив у 1107 р. похід руських князів, що прийшли на допомогу Болеславу III проти Збігнева⁴. У зв'язку з цим найімовірнішим часом одруження овдовілого Ярослава визнається кінець 1106 – початок 1107 р.⁵ Найбільші фахівці з генеалогії Арпадоів (М. Вертнер) та П'ястів (О. Бальзер), які працювали наприкінці XIX ст., також вважали 1106 р. датою смерті угорської дружини Ярослава Святополчича⁶.

Проте висловлювалися сумніви щодо правильності гіпотези про те, що старша дочка Владислава-Германа вийшла заміж за Ярослава Святополчича. Так, М. С. Грушевський вважав це припущення не більше чим домислом дослідників⁷. Автор найновішого дослідження з генеалогії П'ястів (до смерті Болеслава III Кривоустого) К. Яшинський категорично відкидає цю гіпотезу, заявляючи про те, що «чоловіком найстаршої доньки Германа був Давид

¹ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. С. 70.

² Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Киев, 1884. Т. I (до конца XII в.). С. 56

³ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских... С. 66.

⁴ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских.... С. 97.

⁵ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. С. 72.

⁶ Wertner M. Az Árpádok családi története. 210. l.; Balzer O. Genealogia Piastów. S. 123.

⁷ Грушевський М. Історія України–Руси. Т. II. С. 99.

Ігорович», який княжив на той час у Дорогобужі¹. Таким чином, питання про дату смерті угорської дружини Ярослава Святополчича залишається відкритим.

Новий етап зацікавленістю до руських князів з боку Арпадів, що відзначається в перші півтора десятиліття XII ст., не в останню чергу був викликаний загостренням внутрішньодинастичної боротьби в Угорському королівстві, про витoki якої йшлося вище. У 1101 р. через Угорщину пройшла чергова армія хрестоносців, яка завдала цього разу не настільки помітної шкоди, як їх «перша хвиля» 1096 р. Після цього Калман вирішив довести до логічного завершення процес приєднання до своєї держави всієї території Хорватії, включаючи далматинські порти на Адріатичному узбережжі, стратегічне значення яких важко переоцінити. Весною 1102 р. Калман був урочисто коронований хорватською короною, що означало перетворення Угорщини на одну з найбільших європейських держав того часу, що отримала вихід до моря. Як вказувалося вище, хорватським королем у 1091–1096 роках був принц Алмош, тому приєднання до титулу Калмана згадки про Хорватію могло лише посилити образу Алмоша на старшого брата.

Про зміцнення міжнародного становища Угорського королівства свідчать матримоніальні зв'язки його правителя. У 1097 р. Калман одружився на доньці сицилійського норманського графа Рожера I, яку, як вважають деякі дослідники, звали Бузиллой². Від цього шлюбу Калман мав двох синів (мабуть, близнюків), які народилися в 1101 р. Один з них (Ласло) помер у дитячому віці, а другий (Іштван) успадкував угорський престол після смерті батька. Можливо, вже в 1104 р. дочка Ласло I Святого Пирошка вийшла заміж за спадкоємця візантійського престолу - Іоанна Комніна (майбутнього Іоанна II), прийнявши в право слави ім'я Ірина³. У цих умовах, як можна припустити, принц Алмош спробував знайти політичну підтримку на Русі. Повість

¹ Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 196.

² Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 196.

³ Волощук М.М. Русько-угорські відносини IX – XIII ст. на сторінках письмових джерел Західної Європи і Сходу // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.4-5. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С.190.

минулих літ містить під 6612 р. звістку про шлюб Алмоша з дочкою Святополка Ізяславича¹.

Як видно з літописного повідомлення, ім'я угорського королевича не було відоме редакторам ПМЛ, тому В. Т. Пашуто виражається з цього приводу обережно, говорячи, що Предслава вийшла заміж, «мабуть, за герцога Алмоша»². Зазначений дослідник ставить факт організації Святополком Ізяславичем укладення другого династичного шлюбу з представниками роду Арпадів у один ряд з русько-польським договором 1102 р.³ При цьому він припускає, посилаючись на Галла Аноніма, що зближення Алмоша з київською правлячою верхівкою могло початися під час перебування угорського принца у Польщі⁴.

Якщо розглядати укладання Алмошем шлюбу з донькою Святополка Ізяславича з погляду його впливу на політичну ситуацію в південно-західній Русі, то цей факт, безсумнівно, покликаний був посилити позиції київського князя в цьому регіоні. Однак і його колишні супротивники, з якими він боровся у 1097–1100 рр., також активно займалися пошуками союзників за межами своєї країни. Текст тієї ж літописної статті ПМЛ під 6612 р. присвячено іншому династичному шлюбу, укладеному 20 липня між дочкою перемишльського князя Володаря Ростиславича та сином візантійського імператора Олексія I Комніна (1081–1118)⁵. Встановлення матримоніальних зв'язків Ростиславичів з правлячою візантійською династією, безсумнівно, сприяло зростанню їх політичної ваги і створювало ґрунт для зміцнення їх самостійності.

Хоча у нас немає жодних даних про те, які цілі переслідував князь Володар, віддаючи свою доньку заміж за візантійського принца, але, якщо порівняти політичну ситуацію на Русі та зовнішньополітичні устремління Угорщини в той час (1104–1105 рр.), то можна припустити причину, що

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 280; Т. II. Стб. 256.

² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 53.

³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 53.

⁴ Там само. С. 54. Див.: Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. С. 89.

⁵ ПСРЛ. Т. I. Стб. 280.

спонукала Ростиславичів шукатиме підтримку саме у Візантії. Якщо історики впевнено говорять про те, що встановлення Святополком Ізяславичем матримоніальних зв'язків із правителями Польщі та Угорщини було спрямоване проти князів Перемишля та Теробовля, які були також і противниками Угорщини, то в ті ж роки Візантія втратила ряд міст у Далмації, що увійшли до складу Угорського королівства.

Незважаючи на те, що деякі угорські дослідники висловлювали припущення про те, що захоплення південно-далматинських міст було зроблено Калманом зі згоди візантійського імператора Олексія I Комніна¹, видається більш обґрунтованою точка зору найбільшого сучасного фахівця з історії зовнішньої політики Угорщини домонгольського періоду Ференца Макка, згідно з якою південна Далмація була захоплена Калманом збройним шляхом, і лише важке міжнародне становище Візантії, якій загрожувала війна з сицилійськими норманами, змусило імперію не тільки визнати втрату стратегічно важливих адриатичних портів, а й укласти союз з Угорщиною, скріплений династичним шлюбом. Проте все це сталося вже після від'їзду дочки Володаря у Візантію, тому, спираючись на вищевикладене, можна припустити, що вибір перемишльського князя був не випадковим. Він також шукав «противаги» тій системі «стримування», яку намагався створити для Ростиславичів київський князь Святополк².

На думку Ф. Макка, Калман Книжник усі роки перебування на престолі залишався вірним союзником Святополка Ізяславича. Виходячи з цього, угорський дослідник оцінює шлюб Алмоша та Предслави Святополківни однозначно як зміцнення матримоніальних зв'язків між Арпадами та Рюриковичами, ініціатором якого не був принц Алмош³.

¹ Головка О.Б. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 119.

² Коваленко В. Політичне становище південно-руських земель в XII – XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVII ст.). К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. Вип.2. С.78.

³ Makk F. A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése. P. 178.

На жаль, вирішити однозначно питання про те, яким був політичний сенс укладання шлюбу між угорським принцем та київською княжною в 1104 р., на підставі наявних у нас даних джерел неможливо. Звісно ж, навіть якщо до організації цього союзу Алмош не мав ніякого відношення, то, ставши зятем формального верховного правителя Русі, він навряд чи відразу не оцінив нових можливостей, які могли відкритися у нього для боротьби з братом. У той же час визнати цей шлюб проявом недалекоглядності Калмана, який увірував у неможливість нових конфліктів з братом через угорський престол, було б несправедливо, оскільки у нас немає жодного свідчення про те, щоб Алмош отримав військову допомогу на Русі¹. Інша річ, що зять Святополка Ізяславича автоматично ставав свояком тодішнього правителя Польщі, позицію якого щодо питання про те, хто має обіймати угорський престол, не можна оцінювати так само однозначно, як непорушний союз Святополка та Калмана.

Одруження з Предславі Святополковні явно не виправдала надій Алмоша на здобуття військової підтримки з Русі². Б. Хоман і Д. Дерфффі, на відміну від Ф. Макка, вважають метою розглянутого шлюбу саме отримання принцом допомоги для боротьби з братом, а не покірне виконання волі Калмана задля зміцнення союзу між Києвом та столицею тодішньої Угорщини Фехерваром³. Запланований Калманом похід на Русь в 1105-1106 рр. міг бути наслідком того, що на «старі образи» угорського короля, що залишилися в його душі внаслідок розгрому його війська під Перемишлем у 1099 р., розбурхали якісь негативні дії, пов'язані з Руссю. Можливо, Калман отримав відомості про активні пошуки Алмошем військової допомоги на Русі.

В даному випадку видається імовірною думка істориків Б. Хомана і Д. Дерфффі, які вважають, що, ставши зятем київського князя, принц не міг не

¹ Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти В. П. Шушарина) / Центрально-европейские исследования. Вып. 3. М., 2004. С. 45.

² Лонгинов А.В. Родственные связи русских князей с угорским королевским домом // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне. Вильна, 1893. С.316.

^{3 3} Makk F. A Kálmán-ági királyok külpolitikájának nehány kérdése. P. 178-179.

спробувати використати нові родинні зв'язки для досягнення своєї головної мети - угорського престолу. Залишається тільки гадати, чому Святополк Ізяславич відмовив у допомозі Алмошу. Швидше за все, як стверджує Ф. Макк, київський князь не захотів руйнувати міцний союз із Калманом¹. Однак безсумнівно, що головною причиною втечі бунтівного принца до Німеччини був страх покарання за його антикоролівську діяльність.

Щоправда, виникає нове питання: якщо Алмош не знайшов військової підтримки на Русі, за що Калман хотів покарати Русь? Відповісти на це можна лише припущенням: підготовка угорським королем військової експедиції на Русь мала стати не каральним походом, а наданням допомоги союзному князеві. Однак, судячи з інформації літописів, у 1105–1106 рр. на Русі не було міжусобних війн. Взагалі, дослідники, як правило, уникають відповіді на питання про цілі планованого у той час угорським королем походу на Русь, у кращому випадку обмежуючись перерахуванням фактів зовнішньої політики Калмана на «руському напрямку». Так, В.П. Шушарін, торкаючись цього аспекту діяльності Калмана, наводить тезу про те, що «напрямок і характер політики угорських королів стосовно Русі у XII–XIII ст. визначалися агресивними устремліннями угорських феодалів. Спроби останніх поживитися за рахунок руських князівств, використовувати у своїх інтересах міжусобну боротьбу князів сягають кінця XI і продовжуються протягом всього XII та першої половини XIII ст.»².

Спробу ретельно розібратися з питанням про причини військової операції на Русь, зробив Ф. Макк. Визнаючи, що повернення Алмоша з Німеччини зірвало плани виступу Калмана у похід на Русь, угорський дослідник наполягає на тому, що, по-перше, при укладенні шлюбу Алмоша з Предславою між братами панував мир, а по-друге, Калмана та Святополка пов'язували багаторічні та стабільні союзницькі відносини. Для Ф. Макка

¹ Makk F. A Kálmán-ági királyok... 181.

² Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. С. 167–168. См. также: Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII в.) // История Венгрии в 3-х томах. Т. I. С. 142.

немає сумніву в тому, що Калман планував похід на Русь виключно в рамках надання військової допомоги київському князю¹.

Виникає нове питання: хто був на той час настільки серйозним противником Святополка Ізяславича, що йому потрібно було просити допомоги у вірного, але такого далекого союзника? Ф. Макк відповідає на нього так: «Шлюбні зв'язки, встановлені з поляками та угорцями, безперечно, проти старих противників Ростиславичів - перемишльського князя Володаря і тербовльського Василька - зміцнили політичне і військове становище великого київського князя. Але все ж таки ми вважаємо, що похід, датований першою половиною 1106 р., угорський король хотів зробити не проти удільних князів Ростиславичів, оскільки саме в цей час між Ростиславичами та Святополком, незважаючи на натягнуті стосунки, панував мир. У цей період, у перше десятиліття XII ст., головними ворогами Святополка були половці»². Нагадуючи далі про великий похід руських князів 1103 р., що завершився розгромом половців, Ф. Макк далі пише: «На чолі цих походів був той самий хан Боняк, який у 1099 р. завдав нищівної поразки загонам Калмана. Проти половців, на чолі з Боняком, на межі 1105–1106 гг. Святополк покликав на допомогу Калмана, який частково через союзницькі зв'язки, частково з метою помсти за перемишльський розгром міг бути готовим надати допомогу київському великому князю»³.

Чинником, який перешкоджав активному втручання київської правлячої верхівки у внутрішні справи західних сусідів у досліджуваний період була половецька загроза, яку не могли повністю усунути загальнокнязівські походи в Степ, навіть такі вдалі, як потужний рейд 1103 р., рішення про яке було прийнято на Долобському з'їзді руських князів⁴. Надаючи допомогу своєму зятю Болеславу III Кривоустому у відновленні

¹ Makk F. A Kálmán-ági királyok... 181–182.

² Makk F. A Kálmán-ági királyok... 182–183.

³ Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // Центрально-европейские исследования. Вып. 2. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. М., 2004. С. 89.

⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 47

єдності Польщі, Святополк Ізяславич одночасно мав відбивати регулярні напади половецьких ханів. У 1106 р. половці напали на Зареческ¹, в 1107 р. хан Боняк з'явився під Переяславлем, а потім він же разом з ханом Шаруканом вступив у бій з князями під Лубнами, що закінчився розгромом степовиків². Розпорошеність військових сил на оборону степового кордону та допомога польському союзнику спонукала руських князів піти в січні 1108 р. на закінчення чергового перемир'я з половцями, що було скріплене шлюбами синів Володимира Мономаха та Олега Святославича з дочками половецьких князів³.

Вище наводилася думка Ф. Макка, який зазначав, що шлюб принца Алмоша і дочки Святополка Ізяславича покликаний був зміцнити союз Арпадів з київськими князями, що існував у своєму тодішньому вигляді з початку 1090-х років. Однак до початку другого десятиліття XII ст. цей союз необхідно було зміцнити новими матримоніальними зв'язками. На той час пішла з життя угорська дружина Ярослава Святополчича, і він одружився, можливо, з польською князівною⁴. Що ж до принца Алмоша, то його «руський» шлюб ніяк не служив справі зміцнення відносин між Києвом та Фехерваром.

Ми не маємо точних даних про час смерті першої дружини Калмана. Скоріш за все, це сталося до 1112 р.⁵ Цього разу угорський король вирішив поріднитися з Володимиром Мономахом, одружившись з його дочкою Євфимією. Відомості про цей шлюб містяться у ПМЛ⁶. На думку М.Д. Приселкова, перед тим як зважитися на цей крок, Володимир Всеволодович Мономах, тоді ще князь переяславський, смоленський і ростовський звернувся до київського митрополита Никифора I з «Запитаннями» з приводу причин

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 281.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 281–282.

³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 48.

⁴ Грушевський М. Історія України–Руси. Т. II. С. 99–100.

⁵ Войтович Л. В. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: історія і культура, 2010. Вип. 3. С. 201.

⁶ ПСРЛ. Т. II. Стб. 273.

«великої схизми»¹. Найімовірніше, Володимир Мономах, відчуючи початок чергової боротьби за верховну владу на Русі після смерті Святополка Ізяславича, хотів так само, як і перед кончиною Всеволода Ярославича, встановити тісні зв'язки з деякими західними сусідами, що забезпечило б йому політичну та військову підтримку у разі боротьби з іншими претендентами на київський стіл. Скоріш за все, отримавши пропозицію з угорської сторони про укладання династичного шлюбу, Володимир Мономах оцінив це як початок процесу зближення його княжої гілки із західними государями (на противагу Святополкової гілки) і тому попросив у митрополита консультації з приводу розбіжностей між двома найголовнішими християнськими конфесіями.

Якщо вся інформація літописних пам'яток про шлюб Євфимії Володимирівни та Калмана Книжника обмежується лише однією фразою, то Угорський хронікальний звід присвячує цьому цілий розділ, у якому пояснюються причини швидкого розпаду сімейного союзу: «У рік Господа 1112 помер син короля Калмана. Король взяв другу дружину з Русі, яку, заставши в гріху прелюбодіяння, не відпустив з жорстокою нерозсудливістю. Бо він знав, що сказано в Писанні: «Кого Бог з'єднав, того людина не роз'єднає». Тому він не відокремив себе від неї, а закон відокремив його від неї. Закон відіслав їх у свою землю....»². Як видно з цієї розповіді, укласти шлюб із представницею роду Рюриковичів Калмана спонукала смерть одного з його синів. Як вважають дослідники – ним був Ласло³. Очевидно, втративши дружину і сина і залишившись з останнім сином і спадкоємцем Іштваном, Калман вирішив «перестрахуватися» від вимирання своєї гілки, сподіваючись ще раз стати батьком із молодого руської княжною. До того ж новий шлюб мав був зміцнити ослаблі матримоніальні зв'язки Арпадів із Руссю. Д. Дерффі вважає, що ставка, зроблена Калманом на зміцнення зв'язків із Володимиром Мономахом, була покликана дати королю такі самі можливості для

¹ Присёлков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб., 1913. С. 314.

² Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских... С. 74-75.

³ Див.: Войтович Л. Перша Галицька династія // Генеалогічні записки. Вип. 7, 2009. С. 12. Примітки 17-19.

використання "руського фактора", які були у Алмоша. «Цей шлюб міг би дати військову гарантію від тестя Алмоша, та ще й в тилу київського великого князя»¹.

Так чи інакше, але того довготривалого і міцного союзу, який склався у Калмана зі Святополком, угорському королю досягти з Володимиром Мономахом не вдалося, незважаючи на вокняження останнього в Києві у квітні 1113 р. Більше того, розлучення з Євфимією Володимирівною сприяло помітному погіршенню відносин між Києвом і Фехерваром, а його наслідки за наступників Калмана призвели до конфронтації Угорщини з Польським королівством.

Дослідники не можуть дати вичерпної відповіді на питання про безпосередню причетність Євфимії у зраді чоловіку. Представляється досить обґрунтованим твердження С.П. Розанова, що європейські государі - сучасники Калмана Книжника та його наступників Іштван II (1116-1131), Бела II Сліпець (1131-1141) і Геза II (1141-1162) – не ставили під сумнів те, що законним батьком сина Євфимії Бориса був Калман². Однак цілком можливо, що Євфимія здійснила гріх прелюбодіяння, будучи вже вагітною від Калмана.

На думку В.Т. Пашуто, звинувачення Євфимії у подружній невірності виникло пізніше³. Історик висуває з приводу причини розриву зв'язків між Рюриковичами та Арпадами у 1113 р. припущення: «мабуть вона – у зміні політичної ролі самого Мономаха та у його відношенні до союзної Угорщини Волині та ворожої їй Візантії»⁴. Далі історик наводить приклади, коли пізніше угорський король Іштван II неодноразово допомагав супротивникам Мономаха і надавав їм притулок на своїй землі⁵. Хоча загальний характер системи взаємин між різними політичними силами, що діяли в зоні русько-угорського прикордоння, показаний В. Т. Пашуто досить точно, навряд чи це могло викликати таку різку реакцію Калмана. Адже король висилкою Євфимії

¹ Györffy György. A magyar állam megszilárdulása. P. 958.

² Розанов С.П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. С. 589.

³ Пашуто В. Т. Указ. соч. С. 167.

⁴ Там само. С.168.

⁵ Там само. С.170.

на батьківщину по суті перекреслив результати багатомісячної діяльності своїх дипломатів і створив умови для того, щоб Володимир Мономах став ворожим до Угорщини великим князем.

Висилка Калманом невірної дружини на батьківщину приблизно збігається із заняттям його другим тестем київського княжого столу, що зберігав своє головне значення на Русі, хоча столицею всіх руських земель він уже не був. Як відомо, смерть Святополка Ізяславича, що настала 16 квітня 1113 р., викликала повстання киян, які змусили міську верхівку вимагати від Володимира Мономаха прийти до них на князювання¹.

На відміну від свого попередника, Святополка Ізяславича, Володимир Всеволодович Мономах мав політичну волю, дипломатичні та військові здібності. У роки свого київського князювання (1113–1125) Володимир Мономах, не маючи влади над усіма руськими землями, намагався максимально розширити вплив очолюваної ним гілки роду Рюриковичів. Крім того, трагічна доля мінського князя Гліба Всеславича, покараного за вторгнення до чужого князівства, показує прагнення Володимира Мономаха загальнокнязівськими діями зберегти в цілому той розділ руських земель, який було декларовано у так званому «Заповіті Ярослава Мудрого»² і закріплено рішеннями Любецького князівського з'їзду 1097 р.³

Наступні зміни в політичній ситуації на Русі почали відчуватися, принаймні вже за рік до смерті Святополка Ізяславича. Про це яскраво свідчить черговий шлюб його сина – волинського князя Ярослава, що знову овдовів⁴. У прагненні Ярослава Святополчича поріднитися з гілкою Володимира Мономаха можна вбачати його намір закріпити за собою Волинське князювання. В умовах важкої хвороби Святополка і шлюбу, що готувався (або вже відбувся) Євфимії Володимирівни з Калманом, Ярослав мав заручитися підтримкою найавторитетнішого князя, який сам був не проти.

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 275–276.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 161.

³ ПСРЛ. Т. I. Стб. 256–257.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 273.

поширити свою владу і на південно-західні околиці країни¹. Щоправда, став зятем Мстислава Володимировича, Ярослав Святополчич ненадовго (лише до 1118 р.) гарантував собі волинський князівський стіл².

Цікава думка з приводу причин збереження Ярославом свого князювання в перші роки після приходу до влади Володимира Мономаха висловлює угорська дослідниця М. Фонт. Не враховуючи факт одруження Ярослава на онуці Мономаха, вона зазначає: «Ймовірно, Ярослав негативно ставився до об'єднавчої політики Володимира Мономаха, колишнього противника Святополка, який став у 1113 р. великим київським князем. У 1113–1118 рр. справа ще не дійшла до відкритого зіткнення між Володимиром Мономахом та Ярославом. Це можна пояснити зовнішньо-політичними причинами, оскільки Мономаху треба було спочатку придушити київське повстання, після чого він вступив у конфлікт із Візантією. Цю русько-візантійську війну завершив мир 1116 року»³.

Аналіз літописного матеріалу за 1113–1115 рр. показує, що жодних великих зовнішньополітичних акцій Володимир Мономах на той час не проводив, а походи дружин Івана Войтишича та Хоми Ратиборича на Нижній Дунай мали місце лише у 1116 р. У 1113 р., за свідченням ПМЛ, Володимир Мономах займався переділом своїх волостей між синами: Святославом, якого він посадив у Переяславлі, і В'ячеславом, що сів у Смоленську. У 1115 р. відбулося перенесення мощів святих Бориса та Гліба у нову кам'яну церкву, побудовану у Вишгороді, де на той час княжив головний претендент на великокнязівську владу у Києві після Мономаха – чернігівський князь Олег Святославич⁴. У таких умовах Володимир Мономах ніяк не міг проводити об'єднавчу політику і тим більше позбавляти когось його волості.

На тлі загального «затишшя» та княжого єднання на Русі висилка Калманом Книжником своєї невірної дружини Євфимії Володимирівни могла

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 275–276.

² Там само. Стб. 277.

³ Фонт Марта. Венгерско-русские политические связи в XII веке... С. 86–87.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 280.

призвести до відкритого конфлікту між Мономахом та Угорщиною. Дослідники датують факт висилки близько 1114 р. Напередодні цього, у 1113 р., в Угорщині багато часу провів Болеслав III Кривоустий, який роком раніше наказав осліпити свого брата Збігнева. Розкаяний польський князь намагався замолити свій гріх у місцях поклоніння св. Іштвану та св. Егідію. При цьому Болеслав III вів переговори з Калманом, про що прямо свідчить Гал Анонім¹.

Закономірним результатом тісного спілкування двох сусідніх господарів мало стати зміцнення їх союзу. Оскільки це відбувалося ще в 1113 р., навряд чи Калман прагнув тоді надати цьому союзу антикиївську спрямованість. Але вже наступного року ставлення Калмана до Русі могло різко змінитися.

Зміна влади у Києві після смерті вірного союзника Калмана – Святополка Ізяславича – дозволила правителю Угорщини безжально розправитися зі своїм братом Алмошем – зятем померлого київського князя. Видно, відчувши наближення власної смерті, Калман наказав осліпити Алмоша і засліпити та оскопити його сина Белу². Спираючись на свідчення Галла Аноніма, який відзначав у своїй хроніці близькість Калмана до Болеслава III під час перебування останнього в Угорщині в першій половині 1113 р., можна стверджувати, що до повернення польського короля на батьківщину навряд чи Калман міг віддати наказ про засліплення своїх головних ворогів³. Алмош, який мав руських родичів, міг жити відносно спокійно і в роки короткого шлюбу Калмана і Євфимії Володимирівни, що закінчився, швидше за все, в 1113 р. Відсилаючи дружину на батьківщину, Калман повинен був передбачати і можливу каральну акцію з боку його тестя, але Калман сподівався на те що, що руські не прийдуть. Влаштовувати за таких умов жорстоку розправу над зятем Святополка Ізяславича також не було розсудливим, щоб не давати зайвого приводу для помсти⁴.

¹ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. С. 135–136.

² Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. С. 137.

³ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. С. 136.

⁴ Шушарин В. П. Раннефеодальная монархия // История Венгрии. Т. I. С. 131.

Король Калман в останні роки життя виношував план помсти руським князям за якісь завдані йому образи. А. В. Назаренко вважає, що сама згадка «образ» свідчить про те, що Мономах здійснив військовий похід до Угорщини, прагнучи помститися за приниження своєї дочки Євфимії¹. Проте навіть угорські хроністи сам не знали, у чому полягала завдана Руссю Калману "образа", але загальна канва подій ясно дає зрозуміти, що король-книжник заповідав своєму синові і наступнику Іштвану II (1116-1131) вороже відносіння до сусідів, які жили на сході по той бік Карпат.

В даному контексті цікавим виглядає питання щодо колонізації східними слов'янами Закарпаття, яке в середньовіччі належало Угорщині. Якщо не брати до уваги народну легенду, що предки сучасних русинів з'явилися в Закарпатті лише в середині XIV ст., разом з литовським князем Федором Коріатовичем, можна виділити кілька «хвиль» міграцій східнослов'янського населення в північно-східні комітати Угорщини.

Одну з таких «хвиль» дослідники пов'язують із шлюбом угорського короля Калмана Книжника та дочки Володимира Мономаха Євфимії. Поява угорської королеви руського походження неминуче мало викликати приїзд до Угорщини деякої кількості руських. У нас немає конкретних свідчень ранньосередньовічних історичних творів про те, що весілля Калмана на Євфимії спричинило переселення русі на Закарпаття. Однак в історичній пам'яті угорського народу зберігалось переказ про те, що саме русини (Rutheni) стали першими королівськими охоронцями. Вперше про це написав естергомський архієпископ Микола (Міклош) Олах (1493–1568) у творі, написаному в 1536 р. і присвяченому історії та етнографії Угорщини². У цій праці Микола Олах називає руських «вартовими короля та королеви». У творі молодшого сучасника Олаха – віце-надору Міклоша Іштванффі (1538–1615) міститься інформація про те, що саме за Калмана Книжника в Угорщині

¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 605–606.

² Olah Nicolaus. Hungaria, sive de originibus gentis, regionis situ... // Bél Mátyás. Adparatus ad historiam Hungariae. T. I. P.87.

з'являється особливий загін руських королівських охоронців (“*Rutheni Regiae Majestatis*”)¹. При цьому М. Іштванффі прямо пише про те, що Калман «вивівши колоністів з Ладомерії (Волині) і Галичини, провінції русів, встановив в законі, щоб вони були вільними, і тільки охороняли королівські ворота та входи, що вони і виконували...»².

Дані М. Іштванффі використав у своєму рефераті «Історія про Карпато-Росах», що вийшов у 1804 р. в журналі «Північний Вісник», один з діячів раннього етапу русинського національного відродження І. С. Орлай. У цій роботі автор заявив про те, що «близько 1113, коли Коломан урядовав в Угорщині, безліч русин, переселяючись у його області, стали осілими»³. Відповідно до запропонованої І. С. Орлаєм хронологічної канви, це було третє переселення русинів за Карпати, тобто третя хвиля міграцій східнослов'янського населення в Середнє Подунав'є⁴. При цьому автор послався на один із законів короля Калмана. Мова в ньому йдеться про «слов'ян або інших іноземців» (*Sclavi vel ceteri extranei*)⁵. Під етніконом *Sclavi*, швидше за все, мається на увазі не тільки основне населення т.з. Верхньої Угорщини (сучасна Словаччина), але і русини, що проживали в басейні Верхньої Тиси⁶. Сама ж розглянута стаття Законів короля Калмана присвячена не організації королівської охорони чи прикордонної служби, а оподаткуванню прийшлого вільного населення тодішньої Угорщини.

Оскільки з ім'ям сина Калмана Книжника – Іштвана II (1116–1131) пов'язана згадка в джерелах Руської марки (*marchia Ruthenorum*), виникає потреба пояснити появу цієї територіальної одиниці в землях середньовічної Угорщини. Скоріш за все, ми маємо справу з масовим переселенням русинів

¹ Петров А. Л. Древнейшие грамоты по истории Карпато-русской церкви и иерархии... С. 62–63.

² Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Центральноевропейские исследования. Вып. 2. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти В. П. Шушарина). М., 2004. С. 45–47.

³ Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Центральноевропейские исследования. Вып. 2. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти В. П. Шушарина). М., 2004. С. 49.

⁴ Орлай И. С. История о Карпато-Россах или о переселении Россиян в Карпатские горы.... С. 60–63.

⁵ Там само. С. 65.

⁶ Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. I. Сношения Карпатской Руси с Россией в I-ю половину XIX-го века. Собрал И. С. Свенцицкий. Львов, 1906. С. 63.

на прикордонні угорські території у зв'язку з одруженням Євфимії Володимирівни на Калмані Книжнику. Щоправда, виникає питання: Чому вище цитоване свідоцтво М. Іштванффі вказує на Галичину та Волинь як батьківщину руських охоронців короля Калмана? Як відомо, Євфимія Володимирівна виходила заміж за Калмана, коли її батько княжив у Переяславі.

Залишається припустити, що М. Іштванффі, який писав про руських охоронців угорських королів майже через п'ять століть після смерті Калмана Книжника, змішав у своєму творі реалії різних епох. Він міг знати збережену в історичній пам'яті угорського народу інформацію про те, що перший загін палацової охорони, що складався виключно з русинів, був організований королем Калманом у зв'язку з його весіллям на Євфимії Володимирівна. Надалі в Угорщині закріпилася традиція набирати палацову охорону з русинів, але людей у неї найлегше було набирати в південно-західній Русі, що безпосередньо межувала з володіннями угорських королів. Таким чином, М. Іштванффі частково приписав правлінню Калмана Книжника пізніші реалії, які ніяк не можна пов'язати з одруженням цього короля на руській князівні.

Що ж до спроб пояснити виникнення Руської марки появою матримоніальних зв'язків між Володимиром Мономахом і Арпадами, то вони позбавлені серйозної аргументації. Враховуючи надто незначний час існування шлюбних зв'язків між Євфимією та Калманом (не більше ніж півтора року), заселення прийшлими руськими людьми цілої малоосвоєної області бачиться нереальним. До того ж, Русь зазнавала аналогічних проблем освоєння власних земель, тим більше – південних територій, що страждали від набігів степовиків. Ряд свідчень різних за жанрами письмових джерел дозволяє припустити, що Руська марка була однією з найвіддаленіших околиць тогочасного Угорського королівства, яка ще не увійшла до системи замкових округів. Вона була населена східними слов'янами ще до приходу

угорців на Середній Дунай (на межі IX–X ст.) і зберігала елементи споконвічного слов'янського самоврядування¹.

У зв'язку з цим є перебільшенням говорити про те, що одруження Євфимії Володимирівни викликало хвилю міграцій руського населення через Карпати на північно-східні околиці Угорщини. Занадто незначним було перебування Євфимії в статусі угорської королеви, щоб сприяти заселенню цілої області прибулими з нею мігрантами. У той же час, створення загону королівської охорони, що складалося виключно з русинів, могло залишити в історичній пам'яті угорського народу слід, порівнянний з уявленнями про міграцію значної маси східних слов'ян у Карпатську область.

§ 2.3. Відносини Іштвана II з князями південно-західної Русі (до 1125 р.).

Прийшовши до влади, Іштван II не поспішав ні виконувати батьківський заповіт, ні на налагоджувати стосунки з Володимиром Мономахом, оскільки «був він ще неповнолітнім»². Судячи з подальшої історії правління Іштвана II в перші вісім років перебування на престолі юний король взагалі не займався зовнішньополітичною діяльністю і лише на дев'ятому році «він вступив у Далмацію і з пошаною був прийнятий далматинцями». Таким чином, аж до 1124 р. Іштван II не приділяв великої уваги зовнішній політиці. Ця теза є цікавою, якщо врахувати, наскільки необхідною якраз у цей час була військова допомога давньому союзнику угорських королів – волинському князю Ярославу Святополчичу, який першим шлюбом був одружений з дочкою угорського короля Ласло I Святого (1077–1095)³.

Скоріш за все, жодної перерви ні у внутрішньо-, ні у зовнішньополітичній діяльності Угорського королівства в 1116–1123 рр. не було. Весь цей час тривала боротьба Угорщини та Венеції за далматинські

¹ Юрасов М. К. Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв. С. 56.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 423–424.

³ Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев, 1887.

міста. Та й сам Іштван II був не таким уже «юним» королем, про що свідчить військовий похід під його керівництвом до Чехії через три місяці після смерті Калмана – у травні 1116 р. Щоправда, цей похід закінчився поразкою угорських загонів від війська чеського князя Владислава I (1109-1117), яке Іштван II зазнав 13 травня того ж року¹. Через півтора місяці угорці зазнали нової поразки, тепер уже в Далмації, де їм протистояла венеціансько-німецько-візантійська коаліція. В результаті війни, що розгорілася за адриатичні порти, Угорщина змушена була визнати у 1118 р. перехід центральної частини Далмації до рук Венеції. Саме у такій складній для Іштвана II міжнародній обстановці в південно-західній Русі відбулися події, які могли б дати угорським правителям привід для нападу на руські землі. Йдеться про похід коаліції князів на чолі з Володимиром Мономахом під стіни Володимира Волинського, князем якого залишався Ярослав Святополчич², родич угорського короля.

Через відсутність прямих даних літопису про причини конфлікту київського та волинського князів історики пояснювали його поганими стосунками Ярослава зі своєю дружиною^{3 4}, його негативним ставленням до об'єднавчої політики Володимира Мономаха⁵ або планами волинського князя, спираючись на союз із поляками та угорцями, захопити київське князювання⁶. Цілком ймовірно, мали значення всі ці причини. Принаймні, в наступному, 1118 р. Ярослав дійсно відіслав свою дружину до її родичів. Володимир Мономах, безперечно, розглядав шлюб своєї онучки з Ярославом як спосіб встановлення контролю над Волинню, а прагнення Ярослава захопити Київ обґрунтовувалося переконаністю в тому, що столиця Русі є «батьківщиною» його отця Святополка⁷.

¹ Козьма Пражский. Чешская хроника. С. 220–222.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 284–285.

³ Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. II–III. С. 95–96.

⁴ Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Т. II. С. 87.

⁵ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 86.

⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 151.

⁷ Грушевский М. История Украины-Руси. Т. II. С. 108–109.

На думку О.Б. Головка, похід на Волинь Володимира Мономаха та його союзників, серед яких були й брати Ростиславичі, «...завершився для коаліції невдало. Між противниками було підписано угоду, за якою Ярослав зберігав свої володіння, але визнавав владу київського великого князя. Києво-волинська угода не задовольнила ні Володимира, який прагнув повного безпосереднього володіння Волинню, ні Ярослава, який не бажав підкоритися київському князю»¹. Наведена думка історика є справедливою лише щодо небажання Ярослава залишатися під владою Мономаха, а теза про прагнення Володимира Всеволодовича вже тоді заволодіти Волинню не знаходить підтвердження у джерелах. Оцінка походу загалом як «невдачі» бачиться занадто категоричною. Противники Ярослава Святополчича все-таки змусили його до покірності, він фактично втратив союзників і зобов'язався приходити за першим покликом Володимира Мономаха².

З погляду теми даної роботи важливо те, що вплив Володимира Всеволодовича Мономаха поширився на землі, що знаходилися поблизу угорського кордону, хоча безпосередньо з Угорщиною вони не межували. Новим волинським князем став син Володимира Мономаха Роман. 15 січня 1119 р. він помер, тому Мономаху довелося направити до Володимира-Волинського іншого сина – Андрія³. Таким чином Володимир Всеволодович прагнув закріплювати Волинь за своїми нащадками.

Невдача Володимира Мономаха у спробі встановлення матримоніальних зв'язків з Арпадами, що призвела до складання ворожих відносин між Києвом і Фехерваром, відкривала перед Ярославом Святополчичем можливість отримання військової допомоги в Угорщині. Що ж до Іштвана II, то в нього з'являвся привід виконати завіт батька і «помститися Русі за образи». При цьому в особі Володимира Мономаха Іштван II міг бачити не тільки ворога свого батька. Йому було відомо про те,

¹ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях. С. 67.

² Назаренко А. В. «Зело неподобно правоверным» (Межконфессиональные браки на Руси в XI—XII вв.) // Вестник истории, литературы, искусства: альманах. М.: Наука, 2005. Т. 1. С. 269-270.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 285.

що в Києві проживає його малолітній зведений брат Борис, який у майбутньому може пред'явити свої претензії на угорський престол. Все це мало сприяти успіху місії Ярослава Святополчича в Угорщині. Однак 1118 р. став одним з найважчих за весь період правління Іштвана II. Спочатку йому довелося підписати п'ятирічний перемир'я з Венецією, заплативши за нього втратою частини Далмації, потім Угорщина виявилася втягнутою у війну з австрійським герцогом Леопольдом III Бабенбергом та його союзником чеським князем Борживоєм II. Вторгшись з військом до Австрії, угорська король отримав звістку про руйнування чехами комітату Шопрон, тому військових сил для надання допомоги Ярославу у нього явно не було¹.

Лаврентьевская літопис повідомляє під 1118/9 р.: ««Бѣжа Ярославѣць Святополчичъ из Володимеря в Ляхы»². Ця звістка традиційно трактується дослідниками як свідчення того, що після невдалих пошуків військової допомоги в Угорщині Ярослав вирішив спробувати щастя в Польщі, при дворі Болеслава III Кривоустого³. Це підтверджується свідченнями руських літописів про регулярні бойові дії між поляками та руссю в наступні роки, які О.Б. Головко називає «порубіжним конфліктом Русі та Польщі 1119–1123 рр.»⁴.

Незважаючи на те, що у Болеслава III явно не вистачало сил для «відновлення справедливості» по відношенню до волинського князя, що втратив волость, останній не втрачав надії на успіх, намагаючись створити потужну коаліцію проти Володимира Мономаха. Безперечно, Ярослав уважно стежив за ситуацією в Угорщині та навколо неї, чекаючи сприятливого моменту для повторного звернення за військовою допомогою. Такий момент настав у 1123 р. На той час Іштван II одружився на доньці капуанського графа Роберта I⁵, отримавши серйозного союзника у боротьбі з Венецією за далматинські міста. Тоді ж німецький імператор Генріх V підписав із папою

¹ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 89.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 292.

³ Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 67.

⁴ Там само. С. 68.

⁵ Назаренко А. В. Дополнения. С. 415.

Пасхалієм II Вормський конкордат, який завершив тривалу суперечку між імперією та папством про інвеституру, а василевс Іоанн II Комнін завдав поразки печенігам у Берої (Фракія), в результаті чого візантійське та угорське (трансільванське) пограниччя було на певний час убезпечено від печенізької загрози, а частина розгромлених печенігів стала найманцями Іштвана II¹.

В умовах нестійкого миру в Центральній та Східній Європі при дворі Іштвана II з'являється якийсь «тевтонський герцог Безен». Судячи з розповіді Угорського хронікального зведення XIV ст., під цим ім'ям ховався Ярослав Святополчич: «Отже, прийшов тевтонський герцог на ім'я Безен до короля і поскаржився йому, що його брат вигнав його з герцогства, і просив короля милості, щоб він особисто йому допоміг. Бажаючи помститися за образу, нанесену його батькові, королю Калману, король Іштван обіцяв герцогу допомогти і, зібравши військо, пішов на Русь»². Швидше за все, разом із королем прийшов сам Ярослав, а поява угорського війська на Волині стала сигналом для виступу в похід решти учасників антимономахівської коаліції. Іпатіївський літопис перераховує всіх учасників зібраної Ярославом коаліції: «приде Ярославъ Святополчич съ Оугры и с Ляхы и с Чехы и с Володаремъ и с Василкомъ Володимерю и множество вои бѣ с ним»³. Як видно з цього свідчення, Ростиславичі цього разу стали на бік князя, позбавленню якого великокнязівського престолу вони допомагали в 1117 р. Для поляків ж участь у зібраній Ярославом коаліції було лише черговим етапом «прикордонного конфлікту» з Руссю. Оборонятися від такого великого війська довелося вже іншому синові Мономаха – Андрію, який змінив в 1119 р. на волинському княжому столі свого померлого брата Романа⁴.

М. С. Грушевський спробував пояснити таку різку зміну позиції Ростиславичів у 1123 р. Він вважав, що Василько і Володар побоювалися того, що за Волинню київський князь поширить свою владу на південно-західні

¹ Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 70.

² Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях. С. 68.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 287.

⁴ Назаренко А.В. Рюриковичи и Арпады в XI-XII веках // Россия и Венгрия на перекрестках истории. Ставрополь; Капошвар; М., 2014. Вып. 1. С. 56.

околиці Русі (майбутнє Галицьке князівство). Історик також стверджував, що протягом XII ст. галицькі князі прагнули не допустити об'єднання Волині з Київським князівством¹. Міркування М. С. Грушевського видаються такими, що відображають реальну ситуацію, що склалася на той час у розглянутому регіоні.

О. Б. Головка вбачав також наявність зовнішньополітичних причин, що підштовхнули Ростиславичів відмовитися від союзу з Мономахом в 1123 р. Дослідник в даному випадку оцінює наслідки полону Володаря Ростиславича польським вельможею Петром Властом: «Захоплення руського князя польськими феодалами послабило позиції Мономаха у південно-західних районах Русі, оскільки родичі Володаря, крім виплати великого викупу полякам, змушені були розірвати союз із київським правителем і, мабуть, в обмін на визволення Ростиславича - перейти на бік Ярослава Святополковича»². Пояснення причин зміни позиції князів південно-західної Русі по відношенню до Володимира Мономаха, що даються М.С. Грушевським та О.Б. Головком, доповнюють один одного і в цілому видаються цілком відповідними дійсності.

Угорська хроніка XIV ст. та Іпатіївський літопис звертають увагу на різні аспекти усобиці 1123 р. Цілком природно, що літописець показує більшу проінформованість у тому, як розвивалися події цієї війни, у той час як угорський хроніст докладно розповідає лише про суперечки у війську Іштвана II, що виникли після загибелі Ярослава Святополчича. Ситуація була справді дуже важкою для Андрія, оскільки: «Володимеру не поспѣвшю ис Киева съ Мьстиславомъ, сномъ своимъ»³. Однак, за версією Іпатіївського літопису, результат розглядаємої військової операції швидко вирішили «два Ляхи», які завдали Ярославу смертельного поранення коли він перебував надто близько від стін Володимира-Волинського⁴.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 113.

² Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях. С. 72.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 287.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 287-288.

Загибель "Безена" привела угорський табір у стан вируючого котла. У цьому виникли принципові розбіжності між Іштваном II та його лицарями. Крайню ступінь обурення Іштвана II можна зрозуміти, оскільки розпочатий ним похід відразу втратив сенс. Щоб не повертатися безславно на батьківщину, король спробував використати все своє красномовство для спонукання війська хоча б на взяття Володимира-Волинського задля помсти за загиблого Ярослава Святополчича. Однак угорські аристократи, які брали участь в поході, мислили більш прагматично, ніж їхній король. Хроніст детально описує полеміку, що розгорнулася в таборі угорців: «Вельможі Угорщини тримали раду і сказали: «Навіщо нам помирати? Кого з нас король поставить князем, якщо захопимо князівство? Тому ми вирішили, що ніхто не нападе на замок, і скажемо королеві, що все це він робить без поради своїх вельмож»¹. В результаті угорський король покинув Волинь.

Цитований уривок яскраво показує рівень зазіхань знаті Іштвана II на землі своїх східних сусідів. Угорські барони того часу чудово розуміли, що закріпитися в південно-західній Русі вони поки що не в змозі. Для переконання свого жадаючого подвигів молодого короля в безглуздість акції вони нагадали йому про те, що в Угорщині зберігається принцип виборності королівської влади. Після засудження літописцем Ярослава Святополчича, покараного «за велику гордість його», слідує звістка про те, що «Оутре же и Ляхове и Володарь и Василко разидошася каждо въ свояси»².

Після розпаду коаліції, зібраної Ярославом Святополчичем проти Володимира Мономаха, що відібрав у нього «отчину» і аж до смерті останнього у 1125 р., жодних контактів між Руссю та Угорщиною джерела не фіксують. У 1124 р. пішов із життя Василько, у 1125 р. – Володар Ростиславичі, після чого не тільки на південному заході, а й загалом на Русі настало короткочасне затишшя. Літописні джерела не згадують ніяких

¹ 110. Фонт М. Киевская летопись как источник для изучения венгерской истории // Specimina nova. Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének évkönyve. Pécs. 1989. С. 150.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 287.

міжусобних зіткнень руських князів після відходу угрів та ляхів з-під стін Володимира-Волинського аж до початку князювання Мстислава Великого. Багато в чому завдяки мирному перепочинку, що почався на Русі, а також смертю Василька і Володаря, повернувшись з походу на Волинь Іштван II до 1127 р. не цікавився справами своїх східних сусідів¹.

Таким чином, періоди правління у Києві Святополка Ізяславича (1093–1113) і Володимира Мономаха (1113-1125) принципово відрізняються один від одного з точки зору історії русько-угорських відносин. До 1114 р. між Києвом та Фехерваром існували стабільні союзницькі відносини, на яких ніяк не позначилися родинні зв'язки київського князя Святополка Ізяславича з угорським принцом Алмошем, який оспарював престол у свого брата Калмана. Втім, після 1099 Калман Книжник і Святополк (принаймні, за даними джерел, що дійшли до нас) жодного разу не надавали один одному допомоги, а лише спільно допомагали польському правителю Болеславу III Кривоустому у його боротьбі з братом Збігневом.

Калман Книжник спробував в 1112 р. зміцнити свої зв'язки з Руссю, одружившись на доньці Володимира Мономаха. Однак після смерті Святополка в 1113 р. Калман відправив свою вагітну дружину Євфимію Володимирівну на Русь, незважаючи на те, що батько став новим київським князем. Це знаменувало собою початок періоду конфронтації між найвпливовішим руським князем і королем Угорщини, що завершився вже в другій третині XII ст. Весь цей час русько-угорські відносини залишалися в стані «недружнього нейтралітету». Калман заповів своєму наступнику Іштвану II (1116–1131) «помститися за образи Русі», але останній обмежився в перші роки свого правління підтримкою позбавленого Володимиром Мономахом володимиро-волинського столу Ярослава Святополчича в 1123 р. Очевидно, Іштван II зберігав у той час зв'язки з волостю, яку тримали в

¹ Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А се его серебро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 90.

південно-західній Русі Василько і Володар Ростиславичі. Вони ж і стали його союзниками під час військового походу на Волинь.

Втручаючись у міжусобиці руських князів, угорська правляча верхівка при Калмані Книжнику та Іштвані II ще не ставила перед собою завдання розширення володінь Арпадів за рахунок вотчин Рюриковичів. Після безславної загибелі Ярослава Святополчича угорська знать не тільки не підтримала заклик свого короля, будь-що взяти Володимир-Волинський для покарання вбивць Ярослава, але й заявила йому, що ніхто не захоче керувати взятим містом, а також нагадала Іштвану II про те, що вони мають право вибрати собі іншого правителя, якщо він має намір залишитися під стінами чужого для них міста.

РОЗДІЛ 3.

РУСЬКО-УГОРСЬКІ СТОСУНКИ В 1120-х-1140-х рр.

§3.1. Зовнішня політика руських князівств в роки правління

Мстислава Великого та Ярополка Ізяславича. Борис Калманович та Бела II.

Після смерті Володимира Всеволодовича Мономаха в 1125 р. київський княжий стіл зайняв його син Мстислав Великий (1125–1132). В своїй діяльності всередині країни він продовжив лінію свого батька, підтримуючи, іноді жорсткими заходами, ту політичну структуру руських земель, яка була визнана всіма князями на Любецькому з'їзді 1097 р. Але навіть батько Мстислава – Володимир Мономах, найпослідовніший прихильник збереження цієї системи, прагнув підкорити собі Волинь, яка ніколи не була у володінні його батька. Його політика на певний час загальмувала процеси подальшого збільшення числа самостійних князівських володінь. Територія, що була під контролем Мстислава під час його князювання в Києві, була помітно меншою, ніж у його батька. З-під влади київського князя в той час пішла Ростово-

Суздальська земля, отримало незалежність Чернігівське князівство. Частково Мстислав Великий компенсував це підкоренням Полоцького князівства¹.

Перші зовнішньополітичні акції часу київського князювання Мстислава Великого були пов'язані зі Степом. Дізнавшись про смерть Володимира Мономаха половці спробували використати зміну влади в Києві для набігу на Переяславщину, проте брат Мстислава Ярополк, який княжив там, змусив половців повернутися до Степу². В подальшому літописці не відмічають їх набіги на південно-руські землі в роки київського правління Мстислава Великого, з чого можна зробити висновок про те, що в цей період між руськими князівствами і половцями встановилися мирні відносини³.

Для угорського короля Іштвана II 1125 р. приніс низку неприємностей зовнішньополітичного характеру. У травні – червні Венеції вдалося відвоювати далматинські міста. В тому ж 1125 р. Іштван II, очевидно, почав репресії проти своїх родичів, заслплених його батьком, а також їхніх прихильників⁴. Це призвело до втечі всіх, окрім принца Бели (сина Алмоша, двоюрідного брата короля) у Візантію⁵.

Король Іштван II відрізнявся імпульсивним характером і нерідко приймав рішення керуючись миттєвими почуттями або настроями. Можливо, саме цим пояснюється раптовий напад угорського війська на Польщу в 1126 р. Як відомо, у польського князя Болеслава III Кривоустого у перше десятиліття XII ст. склалися стійкі союзницькі відносини з батьком Іштвана II - Калманом Книжником. Ці відносини підтримувалися військовою допомогою, яку вони надавали один одному у боротьбі з бунтівними принцями. У 1123 р. «угри і ляхи» разом брали в облогу Володимир-Волинський у складі антимономахівської коаліції.

¹ Наумов Е.П. Из истории внешней политики Руси середины XII века (союзники и противники Володимирика Галицкого) // Внешняя политика Древней Руси. Сборник статей. М.: Наука, 1988. С.65.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 295; Т. II. Стб. 289–290.

³ Плетнева С. А. Половцы. М., 1990. С. 66.

⁴

⁵

Характеризуючи зовнішньополітичні пріоритети Іштвана II та Мстислава Великого загалом, слід зазначити, що жодних поліпшень у сфері русько-угорських відносин у перші роки їх правління не відбулося. Київський князь на той час не надавав значення налагодженню контактів з південно-західним сусідом, продовжуючи політику Володимира Мономаха, який діяв (після висилки його дочки Євфимії з Угорщини) за принципом: не шукати шляхів ні до зближення, ні до ускладнення відносин з Угорщиною. У зв'язку з цим Іштван II, успадкувавши від батька вороже ставлення до Мономаха та його дітей, цікавився не так становищем в Києві, скільки подіями, що відбувалися в південно-західній Русі, хоча жодних даних джерел про зв'язки юного угорського короля з князями руських земель, що межували з його володіннями, до 1126-1127 рр. джерела та дослідники не наводять. Володимир Всеволодович Мономах також тримав у полі зору цей регіон, прагнучи зберегти його у сфері свого впливу. 11 вересня 1113 р. Володимир Мономах одружив свого сина з дочкою перемишльського князя Володаря Ростиславича¹, тим самим створивши не тільки короточасний політичний союз, а й заклавши величезну проблему на майбутнє.

Початок правління Мстислава Великого в Києві ознаменувалося новою уособицею на землях майбутньої Галичини². Колись монолітна княжа гілка Ростиславичів (нащадків Володимира, найстаршого із синів Ярослава Мудрого), представники якої виступали єдиним фронтом як проти Ярослава Святополчича, так і проти Володимира Мономаха, розділилася на два ворогуючі табори. Причому з'ясовували стосунки на рідні брати – сини Володаря Ростиславича Володимир (Володимирко), який володів тоді Звенигородом і Белзом з волостями, розташованими в міжріччя Сана та Західного Бугу, і Ростислав, який отримав після смерті батька Перемишльську волость³. Оскільки Ростислава у 1126 чи 1127 р. підтримали київський князь

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 276.

² Див.: Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь. Вып. 7. 2007. С. 120–122.

³ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси.... С. 73–74.

Мстислав Великий та сини Василька Ростиславича, це дало М.Ф. Котляру певні підстави вважати Володимира «зачинателем сварки, оскільки на Русі вважали справедливою справу Ростислава»¹.

Неодноразове звернення Володимира за допомогою до Іштвана II, причому в другий раз особисто, і обрання звенигородським князем Угорщини у якості місця для політичного притулку всієї його сім'ї, свідчить про те, що Володимир вирішив зіграти на стійкій антипатії, що зберігалася між гілкою Калмана та Мономашичами, надавши їй нових обертів. Як відомо, у роки київського князювання Володимира Всеволодовича (1113–1125) ця антипатія так і не переросла у військове зіткнення між Калманом, а потім його сином Іштваном II і Володимиром Мономахом. Тепер же Володимир Володаревич, швидше за все, спробував використати негативні почуття угорського короля до Мономаха та його дітей для отримання військової допомоги проти Ростислава. Однак ситуація, в яку втрутився Іштван II, виявилася патовою. Мстиславу Великому не вдалося покарати винного (на його думку) князя, а угорський король не зміг допомогти Володимирі відібрати у брата його князювання. Зрештою, міжусобиця Ростиславичів закінчилася. Володимир повернувся у своє князівство, а Ростислав змушений був задовольнятися волостю, заповіданою йому батьком. У зв'язку з цим характер відносин між Києвом та Фехерваром не змінився, залишившись у формі «мирної антипатії»².

Боротьба синів Володаря Ростиславича за переділ батьківської спадщини (вотчин) стала лише першим міжусобним конфліктом із тих, що відбувалися у відносно коротке правління Мстислава Великого (1125-1132). За нею пішли міжусобиці в Чернігові, де Всеволод Ольгович вигнав свого дядька Ярослава Святославича з його стольного міста Муром, потім Мстиславу довелося призводити до покори полоцького князя Давида Всеславича (у 1127 р.), а потім карати за відмову виступити в похід на половців інших Всеславичів (у 1129 р.). Крім того, неспокійно було на кордоні

¹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов... С. 79.

² Див.: Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов... С. 79-85.

зі Степом. Що стосується Іштвана II, то після перебування в Руській марці він вирушив на чергову війну з Візантією. Бойові дії почалися влітку 1127 р. і тривали зі змінним успіхом до жовтня 1129 р., коли візантійський імператор Іоанн II Комнін пішов на укладання миру з Іштваном II поблизу Браничева¹.

На початку 1130 р. угорський король важко захворів і, прикутий до ліжка, став свідком боротьби за владу придворних партій, що висунули зі свого середовища двох претендентів на престол – ішпана Борша та його соратника Івана. Обрання магнатами королів, які не належали до роду Арпадів, пояснювалося бездітністю Іштвана II і відсутністю в нього відомостей про будь-яких живих представників правлячої династії. Дядько короля – засліплений його батьком принц Алмош – помер у Візантії в 1127 р.² Однак у 1130 р. Іштвану II вдалося одужати, після чого він суворо розправився з висунутими знаттю «королями»: Іван був страчений, а Борш висланий у Візантію³. Тоді ж Іштван II дізнався й про те, що його сліпий двоюрідний брат Бела, син Алмоша, живий і перебуває в Печварадському монастирі. В умовах реальної загрози вимирання роду Арпадів Іштван II забрав Белу з монастиря і в тому ж 1130 р. одружив його з Ілоною, дочкою сербського великого жупана Уроша I⁴.

Події, що відбулися в Угорщині на початку 1130 р., показують, наскільки хиткою була влада Арпадів в досліджуваний час. У зв'язку з цим звертає на себе увагу згадка В.М. Татищевим про черговий династичний шлюб, між правлячими династіями Русі та Угорщини: «в 1130 годе вда князь великий Мстислав дщерь свою Гелену за королевича угорского Гиса»⁵. Геза II ніяк не міг стати зятем Мстислава Великого, оскільки в 1131 він тільки з'явився на світ. При цьому саме його народження, як відомо, врятувало Арпадів від вимирання і жодних інших принців у правлячій угорській династії тоді просто

¹ Юрасов М. К. Изучение истории средневековой Венгрии и русско-венгерских отношений в России XVIII–XIX вв. // Неисчерпаемость источника. К 70-летию В. А. Кучкина. М., 2005. С. 337–338.

² Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. С.123.

³ Там само. С.149.

⁴ Орбини Мавро. Славянское царство. 2010. С. 34-35.

⁵ Татищев В. Н. Собрание сочинений. Т. IV. С. 188.

не існувало. Як і більшість тверджень В.М. Татищева наведена цитата, скоріш за все, є хибною. Проте у контексті взаємин Рюриковичів і Арпадів міждинастійні шлюби в умовах майже повного вимирання останніх було більш ніж можливими. Однак живим залишався онук Володимира Мономаха і син Калмана Книжника – Борис Калманович. Завершення гілки родоводу Калмана Книжника і затвердження на угорському престолі нащадків гнаного герцога Алмоша створювали у недружньо налаштованих до Арпадів сусідніх государів необхідність пошуків нового законного спадкоємця корони св. Іштвана, і в цьому плані Борис не мав суперників.

Після смерті Василька та Володаря Ростиславичів (1124 та 1125 рр., відповідно), що залишили по собі кожен двох синів, майбутня Галицька Русь повинна була піти шляхом Полоцької землі, де неухильно збільшувалася кількість наділів, а значить - падало значення старшого з потомків Всеслава Брячиславича. Однак політичний розвиток цього регіону пішов зовсім інакше. Не зумівши перемогти брата Ростислава у міжусобній війні 1126–1127 рр., Володимир Володаревич, який спочатку володів Звенигородом і Белзом, після смерті Ростислава у 1128 р. зайняв Перемишль, що належав останньому. Приблизно роком раніше пішов з життя Ростислав Василькович, що княжив у Терехові¹. Внаслідок цього вже до кінця 1120-х рр. землі майбутньої Галицької Русі могли бути поділені між Володимиром Володаревичем та Іваном Васильковичем. При цьому політична активність першого була помітно вищою, ніж у його двоюрідного брата, тому саме Володимир став єдиним із князів південно-західної Русі, що мав зв'язки з угорцями. Це яскраво виявилось під час боротьби Бели II з Борисом Калмановичем (онуком Володимира Мономаха) у 1132-1135 рр.²

С.П. Розанов, знаний дослідник даного періоду та зазначеної постаті, вважає роль Володимира Мономаха головною у долі Бориса у перші роки

¹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 74.

² Назаренко А. В. Владимир Мономах и Киевское столонаследие: традиция и попытка реформы // Древнейшие государства Восточной Европы, 2004 год: Политические институты Древней Руси. М.: Восточная литература, 2006. С. 281.

життя невизнаного сина Калмана. Історик пише з цього приводу: «Зрозуміло, що Борис у період свого малоліття і безперечно аж до смерті свого діда, Володимира Мономаха, тобто до 1125 р., виховувався при матері у Києві. Проживи Мономах до 1131 року, до смерті угорського короля Іштвана і вступу на престол Бели Сліпого, доля Бориса була б інша»¹. На підставі традицій, що існували на той час на Русі, ми можемо погодитися з тим, що єдиним можливим місцем перебування Євфимії та її малолітнього сина міг бути Київ, де знаходився княжий стіл її батька.

Що ж до думок С. П. Розанова про те, що Володимир Всеволодович міг допомогти Борису захопити угорський трон, що належав йому «за законом», то навряд чи в тодішніх важких зовнішніх умовах і реаліях фактичного розпаду країни на окремі князівства у Володимира Мономаха були військові сили та засоби для організації походу за Карпати. До того ж, утримуватися при владі в Угорщині Борис Калманович зміг би тільки за наявності там потужного політичного угруповання, яке бачило б його своїм королем. Події першої половини 1130-х рр. показали, що лише частина «партії Калмана» підтримала претензії Бориса на корону, що дозволило «партії Алмоша», яка їм протистояла, без надмірної напруги сил розгромити армію зібраної Борисом коаліції. Що ж до допомоги Борису у його боротьбі за угорський престол з боку його дядька Мстислава Великого, то останній був зайнятий збереженням хоча б зовнішньої єдності руських земель, тому і він навряд чи мав змогу такої серйозної акції. Крім того, князювання Мстислава Володимировича в Києві почалося з чергового натиску половців. Повна відсутність свідчень про Бориса Калмановича у вітчизняних літописах, швидше за все, пояснюється тим, що він залишив Русь, не встигнувши отримати тут навіть невелику волость.

Якщо на Русі Борис Калманович був малоцікавий, то на батьківщині його батька розгорталися події, в яких він міг бути затребуваний. Політична

¹ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С. 592.

ситуація в Угорщині сприяла тому, що угорська аристократія залишалася розколотою як мінімум на дві групи: «партії» Калмана та Алмоша.

1128 р. на Русі був відзначений черговою війною з половцями, в якій відмовилися брати участь полоцькі князі, що вступили в союз із ханом Боняком¹. Відплатою за непокору київському князю стала висилка Давида Всеславича та його братів з дружинами та дітьми до Візантії в 1129 р.² Остання подія, на думку В.Т. Пашуто, могла допомогти Борису Калмановичу опинитися в Константинополі. Припущення історика про те, що Борис потрапив туди разом з караваном, що віз полоцьких князів³, представляється дуже ймовірним. Більше того, від'їзд з Русі Бориса Колмановича значною мірою знімав з Мстислава відповідальність за долю позбавленого законних прав на угорський престол племінника. С. П. Розанов звертає увагу, що у Мстислава Великого були родичі у Візантії⁴.

Якщо дослідники сперечаються з приводу того, коли Борис Калманович з'явився у Візантії, то вони не мають розбіжностей щодо часу, коли він залишив двір Іоанна II Комніна і вирушив шукати військову допомогу у Польщі: це сталося у 1131 р.⁵ Військове зіткнення між прихильниками Бориса і Бели II впевнено датується липнем 1132 р. Навряд чи Борис міг за півроку переїхати з Візантії до Польщі, зібрати значну кількість воїнів на Русі та, дочекавшись збору польського війська, вирушити у похід з армією Болеслава III на Угорщину. Також мало ймовірно і те, що конкретна діяльність Бориса з пошуку військових сил для боротьби за трон почалася в 1130 р., оскільки чергове загострення династичної кризи в роді Арпадів відбулося саме в 1131 р., коли помер Іштван II.

Прихід до влади Бели II означав для «партії Калмана» втрату перших позицій у державі. У сформованій після коронації Бели II обстановці при дворі

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 290–291.

² Назаренко А. В. Владимир Мономах и Киевское столонаследие: традиция и попытка реформы // Древнейшие государства Восточной Европы, 2004 год: Политические институты Древней Руси. М.: Восточная литература, 2006. С. 279–278.

³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 167–168.

⁴ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С. 652

⁵ Там само. С.659.

у «партії Калмана» залишилася лише одна можливість повернути колишню владу – допомогти Борису Калмановичу посісти угорський престол. В результаті боротьби двох «партій» склалася ситуація, яку з впевненістю можна назвати міжусобною війною. Битва між арміями Бели II і Бориса Калмановича відбулася 22 липня 1132 р. біля річки Шайо, на землях Боршода, швидше за все, на знаменитому Мухському полі, де в 1241 р. зазнало поразки угорське військо короля Бели IV, що виступило проти орд Бату-хана¹. Географічне розташування Боршода наштовхує на думку про те, що руські та польські загони прибули на битву з Белою II нарізно: русичі – через Верецький перевал, а поляки – прямим шляхом через область Спіш².

В історіографії питання щодо надання військової допомоги Борису Калмановичу з боку руських князівств є відкритим. Ми можемо припускати, що Мстислав Великий не взяв участі у подіях на нар. Шайо. С.П. Розанов намагається пояснити відмову київського князя допомогти племіннику Борису у 1132 р. психологічними причинами: «Як слід було очікувати, від Русі Борис не отримав допомоги. Маючи безперечно темперамент дуже живий, він не був у той же час наділений тим сильним активним характером, який зазвичай імponує людям і створює довкола себе відповідні сили. Тому зрозуміло, що він не в змозі був викликати в розумному князеві Мстиславі, єдиному близькому до нього і в той же час сильному князеві, бажання затіяти непотрібну для Русі конфронтацію з Угорщиною»³.

Слід також враховувати, що збирання Борисом сил для війни з Белою II почалося в останні місяці життя Мстислава Володимировича і закінчилося вже після смерті київського князя. Навряд чи Мстислав міг думати про підготовку військової операції, тим паче за межами Русі. Однак найбільш важливим аргументом на користь того, що Мстислав Володимирович не міг підтримувати Бориса у його домаганнях на верховну владу в Угорщині, було

¹ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003. С. 56-57.

² История Венгрии в 3-х томах. Отв. ред. В. П. Шушарин, Т. М. Исламов, А. И. Пушкеш. Т. I. М., 1971. С. 209.

³ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С.654.

перебування на угорському престолі на той час законного государя Іштвана II, який був старшим братом Бориса¹.

Оскільки Борис був онуком Володимира Мономаха, кожен із синів Володимира Всеволодича доводився йому рідним дядьком по матері («вусм»). При цьому перші 14 років після смерті батька Мономашичі перебували на найпрестижнішому київському князюванні. Саме в 1132 р. відбулася зміна князя в Києві. 15 квітня пішов із життя Мстислав Великий, а вже за два дні його місце посів Ярополк Володимирович². Окрім того, на той час була ще жива їхня сестра Євфимія (мати Бориса Калмановича), яка цілком могла допомагати синові в пошуках військових сил на Русі, спілкуючись зі своїми братами. У зв'язку зі зміною влади в Києві на рік битви на нар. Шайо ми можемо припустити, що ні Мстислав Великий, ні Ярополк Володимирович не були тими князями, хто допоміг Борису у війні з Белою. Юрія Долгорукого ми також можемо виключити зі списку тих, хто міг прийти на допомогу Борису в 1132 р. Здається малоймовірним, щоб у ролі союзника Бориса Калмановича виступив і його дядько В'ячеслав Володимирович, який на той час за рішенням братів змінив столи в Турові та Пінську на переяславське князювання³.

Потомство Володимира Мономаха від двох дружин чітко поділялося на два покоління, всередині яких, природно, були тісніші родинні зв'язки, аніж між представниками різних поколінь. Євфимія Володимирівна була дочкою Мономаха від другого шлюбу. З огляду на це можна припустити, що князя, який виступив у 1132 р. на допомогу Борису Калмановичу, слід шукати серед рідних, а не зведених братів його матері. Їх, як вважають А.В. Назаренко та В.А. Кучкін, було троє – Юрій, Роман та Андрій⁴.

Найімовірнішим князем, який прийшов на допомогу Борису Калмановичу на нар. Шайо, залишається Андрій Володимирович Добрий – наймолодший із рідних братів Борисової матері, який перебував з 1119 р. на

¹ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С.655.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 294.

³ ПСРЛ. Т. I. Стб. 302.

⁴ Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого // Отечественная история, 1993, № 2. С. 69; Кучкин В. А. Чудо св. Пантелеймона... С. 56.

князюванні у Володимирі-Волинському. Безпосереднє сусідство волості Андрія з Польщею та відсутність відомостей джерел про те, що у цього князя були конфлікти з Болеславом III Кривоустим, дозволяють припустити, що між двома правителями склалися добросусідські відносини.

Володіння Андрія Володимировича знаходилися також неподалік кордону з Угорщиною, з якою у Болеслава III була на той час ворожнеча, викликана раптовим вторгненням на польську територію війська угорського короля Іштвана II в 1126 або 1127 р. Це також могло стати однією з причин приходу дружини володимиро-волинського князя на р. Шайо в 1132 р., в рамках підтримки союзницьких відносин з Болеславом III. Зміни в політичному житті, викликані приходом до влади в Києві Ярополка Володимировича, не торкнулися Андрія Доброго. До початку 1135 р. він займав володимиро-волинський стіл, а з весни 1135 р. – переяславський, не беручи участь у роки київського князювання Мстислава Великого (1125–1132) у міжусобних конфліктах, за винятком загальнокнязівського походу на Полоцьк у 1127 р.¹ На відміну від Володимира Володаревича, Андрій Володимирович, швидше за все, був князем спокійнішим і не схильним до організації військових авантур. Аж до смерті в 1139 р. Ярополка він допомагав старшому братові в боротьбі з міжусобицями². Все це дозволяє припустити, що Андрій Добрий суворо дотримувався норм міжкняжих відносин, поділяючи уявлення про княжу честь і справедливість, що склалися в роді Рюриковичів. Тому цілком можливо, що представники «партії» Алмоша змогли переконати його якими-небудь вагомими аргументами в законності обрання Бели II на престол.

Думка про те, що в 1132 р. «у військці Болеслава III і Бориса могли бути загони з Володимира-Волинського», неодноразово висловлювала у своїх роботах М. Фонт³. При цьому вказуючи на те, що Андрій Володимирович був

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 307.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 309.

³ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 91.

дядьком Бориса, дослідниця також наводить другий аргумент на користь цієї точки зору – «політична практика Галича, яка враховувала опозицію Києва та Волині»¹. Таким чином, М. Фонт бачить у подіях, пов'язаних зі спробами зведення на угорський престол Бориса Калмановича, у тому числі і відображення міжкняжої боротьби за південно-західну Русь, що йшла в першій половині XII ст. між Мономашичами та нащадками Ростислава Володимировича. Недоліком цієї точки зору є перебільшення ролі Галича, який у 1132 р. ще не був значимим князівським центром. О.Б. Головка всупереч панівній в історіографії точці зору стверджує, що союзником Бориса в його боротьбі з Белою II був Ростислав перемишльський, оскільки ворожий йому Володимир підтримував угорського короля².

Поразка на р. Шайо не означало кінця боротьби Бориса Калмановича за корону св. Іштвана, тим більше, що його покровитель Болеслав III Кривоустий, швидше за все, був налаштований на війну "до переможного кінця" з Белою II, задля помстити за зрадницький напад Іштвана II на Польщу в 1127 р. Судячи з усього, Борис Калманович перебував у Польщі, принаймні, до 1135 р., поки німецький імператор Лотар III не змусив Болеслава III на Мерзебурзькому рейхстазі офіційно відмовитися від підтримки невдачливого претендента на угорський престол³.

Внутрішньополітична боротьба в Угорщині в перші роки правління Бели II вийшла далеко за межі цієї держави і викликала формування двох протиборчих коаліцій. При цьому сили коаліцій були явно нерівні, оскільки Бориса Калмановича реально підтримував лише польський князь Болеслав III, а на боці Бели II боролися загони Володимира Володаревича, австрійського герцога Альберта і чеського князя Собеслава I. Болеслав III не міг змиритися з розгромом його армії на р. Шайо. Його рішучість продовжити боротьбу за ствердження на угорському престолі «законного» правителя підживлювало

¹ Там само. С.91-92.

² Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 68–69.

³ Ісаєвич Я. Д. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI–XIV ст. // Архіви України, 1967, № 2. С. 73.

бажання помститися за розорення Польщі Іштваном II в 1127 р.¹ Проте, тепер йому потрібно було мститися не лише угорському королю, а й правителю Чехії, оскільки останній змусив Болеслава розпорошити свої військові сили у 1132 р. і, отже, не дозволив останньому організувати успішний похід до Угорщини². Таким чином, активна підтримка поляками онука Володимира Мономаха сприяла різкому погіршенню польсько-чеських відносин. Завдяки Болеславу III сусідні з Угорщиною країни виявилися втягнутими у війну за угорський престол.

Таким чином, Іштвану II ще не довелося зіткнутися з претензіями Бориса Калманович на угорський престол. Він продовжив лінію на підтримку на Русі ворогів Мономашичів, що сприяла припиненню уособиці між синами Володаря Ростиславича на умовах *status quo*. Саме угорська військова допомога дозволила Володимиру Володаревичу вистояти у боротьбі з очолюваною Мстиславом Великим коаліцією, яка підтримала Ростислава Володаревича.

Наприкінці періоду правління Іштвана II Угорщина пережила реальну загрозу вимирання правлячої династії, що загрожувало початком боротьби за владу з непередбачуваними наслідками для угорської державності. Це зумовило нормалізацію відносин між угорською короною та зацікавленими у налагодженні зв'язків з нею руськими князями у другій третині XII ст. Цьому зближенню не змогло перешкодити те, що син Євфимії Володимирівни Борис Калманович, якого на Русі та при дворах госуларів, з якими в Угорщині були напружені відносини, вважали законним спадкоємцем угорського престолу³.

Незважаючи на те, що молодший брат Іштвана II, не визнаний батьком Борис Калманович, доводився племінником київським князям Мстиславу Великому та Ярополку Володимировичу, обидва не надали йому жодної реальної допомоги при здійсненні його планів захоплення угорського престолу. У цих умовах синові Євфимії Володимирівни нічого не залишалося,

¹ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 95.

² Там само. С. 100.

³ Коваленко В. Політичне становище південно-руських земель в XII – XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVII ст.). К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. Вип.2. С.79.

як шукати допомоги на чужині. Близько 1128-1129 рр. він з'являється в Константинополі, де намагається схилити до війни з Іштваном II імператора Іоанна II Комніна. Однак, незважаючи на те, що Борис Калманович вдало зайняв у планах візантійської дипломатії місце свого померлого в 1127 р. дядька – принца Алмоша – як «законного» претендента на угорський престол, під прапором якого Візантія могла проводити свою антиугорську політику, Іоанн II також перебував у складній ситуації і не міг надати Борису військової допомоги, обмежившись видачею за нього заміж однієї зі своїх родичок¹.

У період ствердження на угорському престолі наступника Іштвана II Бели II Сліпця (1131–1132), Борис намагається знайти підтримку своїм планам іншого ворога Угорщини – польського короля Болеслава III Кривоустого. В особі останнього Борис Калманович знайшов надійного союзника. Частина угорської знаті, незадоволена правлінням Бели II, також влилася в ряди прихильників Бориса. 1132 р. став найбільш сприятливим для сина Євфимії Володимирівни, який зібрав під своїми прапорами польські і угорські загони, а також дружину одного з руських князів, швидше за все, його рідного дядька – Андрія Доброго. Проте вміла політика оточення Бели II, який зумів спочатку посварити руські війська Андрія Доброго з Борисом Калмановичем, що забезпечило королівській армії перемогу над ним у битві на річці. Шайо, а потім нейтралізувати Болеслава III Кривоустого, нацькувавши на нього чеського князя Собеслава I (1125–1140), запобігла краху всіх спроб Бориса повалити з престолу угорського короля².

Упертість Болеслава III, який продовжував війну з угорським королем аж до 1135 р. лише послабило владу польського государя, внаслідок чого він змушений був підтвердити свою залежність від Священної Римської імперії і відмовитися від підтримки Бориса Калмановича. У цьому конфлікті на боці Бели II виступав майбутній об'єднувач Галицької Русі Володимир

¹ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173). Варшава, 1889. С. 57.

² Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. Киев, 1988. С. 67.

Володаревич. Швидше за все, цей князь воював самотійно, роблячи набіги на Польщу на користь Бели II. Найбільшим успіхом Володимира стало захоплення їм у 1135 р. польської фортеці Віслиця¹.

В 1135 р., коли руськими військами була захоплена зазначена Віслиця, відбулося примирення чеського та польського правителів. У ролі миротворця виступив німецький імператор Лотар III, який запросив ворогуючих правителів на імперський сейм, що засідав у Мерзебурзі. Туди ж прибули також послы угорського короля. Невдачі у справі ствердження на престолі Бориса Калмановича змусили Болеслава III піти на поступки вимогам імператора². Скоріш за все, збори німецької знаті були скликані на прохання Бели II³. На пропозицію останнього Болеслав уклав дворічне перемир'я з Собеславом I, після закінчення терміну якого обидві сторони прийшли до повномасштабного миру. Однією з головних умов замирення польського і чеських правителів була відмова Болеслава III від підтримки претензій Бориса Калмановича на угорський трон.

Дослідник С.П. Розанов стверджує, що після Мерзебурзького з'їзду відносини між Польщею та Угорщиною покращилися⁴. Спираючись на роботи істориків XIX ст., С.П. Розанов пише про те, що в 1136 р. 14-річний син Болеслава III Мешко був заручений з дочкою Бели II Гертрудою, яка була молодша за нього на 8–9 років⁵. Зазначимо, що оточенню Бели II після 1135 р. вдалося створити принципово нову політичну кон'юнктуру у своєму регіоні, де не залишалося сил, готових підтримати Бориса у його боротьбі за угорський трон. Важко сказати, де перебував Борис у наступні роки, аж до 1146 р., коли він став знаряддям антиугорської політики нового чеського князя Владіслава II. Відмова від підтримки Бориса була нав'язана Болеславу III, але сам

¹ Волощук М.М. Взаємовідносини Русі та Угорщини в період піднесення Галицько-Волинського князівства (1199 – 1205 рр.) // Історичний журнал. К., 2004. №3. С. 70.

² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 153.

³ Там само. С.160.

⁴ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С. 658.

⁵ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С. 659.

польський князь, швидше за все, зберіг доброзичливе ставлення до претендента на угорський престол.

У 1138 р. Болеслав III вмирає, після чого настає період політичної роздробленості польських земель, офіційно оформлений «Тестаментом» Болеслава, який розділив країну між своїми синами. Навряд чи Борис Калманович після смерті свого покровителя міг залишатися в Польщі. Першою країною, куди він подався, можливо, ще до смерті Болеслава III, швидше всього, була Русь¹, де ще була жива його мати Євфимія Володимирівна, а також дядьки, один із яких займав київський стіл. Навряд чи Борис не спробував при цьому добитися у Ярополка Володимировича підтримки своїх планів захоплення угорського престолу.

На думку С. П. Розанова весь час, після провалу спроби захопити угорський трон за допомогою Болеслава слава Кривоустого до 1146 р., Борис перебував «...в Костянтинополі або в Греції, де в нього була не тільки дружина, а й син, який народився приблизно в 1131 р. та названий на честь діда Коломаном, а у православному хрещенні Костянтином»².

Загальна ситуація на Русі в 1135 р. і в наступні декілька років, до смерті Ярополка Володимировича, характеризувалася постійними княжими усобицями. Основна боротьба точилася тоді між Мономашичами і чернігівськими Ольговичами, проте серед синів Володимира Всеволодовича також не було єдності. Відбулася конфронтація Юрія Долгорукого з братом Ярополком з приводу Переяславля. Крім того, в цей же час відбулося вигнання з Новгороду племінника Ярополка Всеволода Мстиславича (1136 р.), що зробило обстановку на Русі ще більш нестабільною, а Новгород перетворило на республіку. За таких умов київському князю Ярополку явно було до претензій свого племінника Бориса на угорський трон.

Після замирення з Болеславом III Кривоустим угорський король фактично забезпечив спокій на всіх кордонах своєї держави. Що стосується

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 304.

² Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Калманович. С. 658.

угорсько-руського прикордоння, то тут з іншого боку від лінії Карпатських гір знаходилися володіння союзника Бели II - Володимира Володаревича¹. Останній, що у роки першого періоду боротьби Бориса Калмановича за угорський престол здійснив декілька спустошливих набігів на Польщу, намагався на той час не ускладнювати відносини із київським князем Ярополком².

Безперечно, підтримка Володимиром Бели II означала його виступ проти племінника Ярополка - Бориса Калмановича. Очевидно, київський князь вважав намагання Бориса безперспективними. До того ж, головними сторонами, які конфліктували через Бориса, були Польща та Угорщина, з якими Ярополка був тісних союзницьких відносинах. Іпатіївський літопис взагалі мовчить про будь-які акції Володимира Володаревича в роки київського князювання Ярополка Володимировича. Коли ж до влади у Києві прийшов чернігівський князь Всеволод Ольгович, Володимир за його вказівкою воював із В'ячеславом Володимировичем та Ізяславом Мстиславичем 1139 р.³

Оточення Бели II, проводячи політику замирення з усіма своїми сусідами, не обмежалося збереженням союзницьких відносин із князем Володимиром Володаревичем. Як свідчать літописи, Бела II надав військову допомогу Ярополку Володимировичу у 1138 р., у момент чергового загострення конфлікту між київським та чернігівським князями. Цей конфлікт вийшов за межі внутрішніх княжих усобиць. На боці Всеволода Ольговича воювали наведені їм половці, а Ярополк зібрав дружини своїх братів та племінників, а «и король Оугры посла помощь» йому⁴. До військового зіткнення справа не дійшла, оскільки чернігівці змусили свого князя замиритися з Ярополком⁵. Але цей сюжет є показовим. Бела II виявився

¹ Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. СПб., 1995. С. 340.

² Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. М., 1997. С. 59-61.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 304.

⁴ ПСРЛ. Там же. Стб. 301.

⁵ ПСРЛ. Там же. Стб. 302.

єдиним з європейських госуларів, які підтримали Ярополка Володимировича у війні з Всеволодом Ольговичем. Безумовно, Польща на рік смерті Болеслава III Кривоустого та втілення в життя його Тестаменту не могла надати військової допомоги київському князю, оскільки спадкоємці Болеслава були зайняті проблемами затвердження своєї влади у своїх вотчинах. Поява угорських загонів у війську Ярополка, на наш погляд, свідчить про те, що Бела II та його оточення негайно відгукнулися на прохання київського князя і швидко направили своїх воїнів на Русь. Цей факт підтверджує те, що між Ярополком і Белою II встановилися союзницькі відносини. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що останні надії Бориса Калмановича на допомогу одного з братів своєї матері у боротьбі за угорський трон у 1138 р. остаточно розтанули¹.

Смерть Євфимії Володимирівни в 1139 р. забрав у Бориса Калмановича останні надії знайти допомогу у своїх руських родичів². Вкрай малоімовірно, що в момент смерті матері Бориса вже не було на Русі, швидше за все, він залишався в останній дні при матері. У зв'язку з цим можна говорити про те, що 1139 р. є найпізнішою з ймовірних дат остаточного від'їзду недалекого претендента на угорський престол із Русі.

§3.2. Русько-угорські стосунки в контексті активізації процесів удільної роздробленості в Південній Русі.

1139 р. став для удільних руських земель не просто багатим на важливі політичні події, він знаменував собою радикальну зміну політичного лідерства, яке перейшло до іншої гілки нащадків Ярослава Мудрого. Формальне верховенство роду Володимира Мономаха в загальноруських справах, що встановилося після заняття ним київського столу в 1113 р.,

¹ Юрасов М. К. Внук Володимира Мономаха: Борис Калманович, князь авантюрист. СПб., 2017. С. 129.

² Толочко П. П. Древний Киев. С. 198–199.

влаштовувало далеко не всіх князів. Найбільш помітними ці протиріччя стали в останні роки правління в Києві Ярополка Володимировича¹.

18 лютого 1139 р. пішов із життя київський князь Ярополк Володимирович і, згідно зі встановленим порядком наслідування, київський стіл повинен був зайняти наступний із синів Мономаха - В'ячеслав Володимирович. 22 лютого кияни на чолі з митрополитом Михайлом визнали В'ячеслава своїм правителем. Проте непопулярність нового київського князя дозволила його більш авторитетному (серед киян) супернику – Всеволоду Ольговичу Чернігівському – домогтися відходу В'ячеслава з Києва, куди 5 березня прибув старший із нащадків Олега «Гориславича»². Київський літопис свідчить про інтенсивні консультації Володимировичів та Мстиславичів з метою організації походу на Київ³. Найбільш цінна інформація з цього приводу міститься у Московському літописному зводі кінця XV ст., де повідомляється про спробу суздальського князя Юрія Володимировича Довгорукого створити військову коаліцію проти Всеволода, щоб вигнати його з Києва⁴. Проте ця акція, до якої Юрій намагався залучити свого племінника Ростислава Смоленського, провалилася вже на етапі її організації⁵.

Безумовно, Юрій Довгорукий, який був наступним після В'ячеслава сином Володимира Мономаха і набагато перевершував його здібностями до політичної діяльності, представляв для Всеволода найбільшу небезпеку. С.М. Соловйов пояснює успіх тодішнього глави клану Ольговичів у боротьбі з Мономашичами тим, що Юрій «як молодший, ... не міг діяти від свого імені, без В'ячеслава; до того ж його не знали в південній Русі»⁶. Однак чималу допомогу Всеволоду в утриманні влади у Києві надала його дружина – онука Володимира Мономаха - Марія Мстиславна, яка мала великий авторитет не

¹ Соловьёв С. М. История России с древнейших времён. Т. II. С. 125.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 302–303.

³ Там само. Т. II. Стб. 304.

⁴ Насонов А. Н. История русского летописания... С. 282.

⁵ ПСРЛ. Т. XXV. М., 2004. С. 34.

⁶ Соловьёв С. М. История России с древнейших времён. Т. II. С. 121.

тільки в княжій родині, а й у киян. Все це допомогло Всеволоду Чернігівському здобути Київ¹ і закріпитися там аж до 1146 р.

М. С. Грушевський звернув увагу на те, що найсильніші у політичному відношенні представники гілки Володимира Мономаха – Юрій Довгорукий та його племінник Ізяслав Мстиславич – визнали старшинство В'ячеслава Володимировича та його право на заняття київського столу, проте між ними не було єдності щодо того, хто має змінити В'ячеслава у Києві у разі, якщо він не утримає Київ у своїх руках. Все це давало Всеволоду Ольговичу можливість зіграти на протиріччях у таборі своїх суперників².

Перед приходом до Києва Всеволод забезпечив нейтралітет волинського князя Ізяслава Мстиславича (найстаршого з онуків Мономаха) обіцянкою зробити його своїм наступником на київському столі. При цьому голова клану Ольговичів пояснював Ізяславу свою причину приходу до Києва необхідністю захистити Київ від претензій на нього зі сторони «стриїв» володимиро-волинського князя (Юрія Долгорукого та Андрія Доброго)³. Всеволод спробував повністю зламати традицію домінування дітей та онуків Володимира Мономаха у загальноруських справах, замінивши її верховенством представників клану Ольговичів. Але це завдання виявилось для нього непосильним не лише з причини збереження Мономашичами значної частини волостей і політичного впливу, а й через ґрунтовні розбіжності всередині самого клану Ольговичей⁴. Всеволод роздавав обіцянки своїм рідним і двоюрідним братам, розраховуючи відібрати землі у синів Мстислава Великого, а також у їхнього дядька Андрія Доброго⁵. Проте організовані Всеволодом у 1139 р. військові операції – похід на волинського князя Ізяслава Мстиславича та спроба вигнати наймолодшого із синів Мономаха – Андрія Володимировича – з Переяславля, щоб посадити там

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 302.

² Грушевський М. Історія України–Руси. Т. II. С. 138.

³ Татищев В. Н. Собрание сочинений. Т. II. С. 151.

⁴ Головки О.Б. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 120.

⁵ ПСРЛ. Т. I. Стб. 307.

Святослава Ольговича, завершилися невдачами¹. Після цього Всеволод відмовився від конфронтації з представниками гілки Рюриковичів, що втратила Київ, але не залишив намагань наділити своїх близьких родичів волостями, які належали іншим гілкам нащадків Ярослава Мудрого².

Бурхлива діяльність Всеволода Ольговича щодо встановлення нового порядку в міжкняжих відносинах у перші місяці його правління в Києві не залишала йому, скоріш за все, можливостей для активної зовнішньої політики. Що ж стосується західних сусідів Русі, то вони не брали участь у боротьбі за владу між двома гілками нащадків Ярослава Мудрого на межі 30–40-х XII ст. У будь якому випадку джерела про такі втручання не повідомляють³.

Як зазначалося вище, ще в 1138 р. угорський король Бела II надав київському князю Ярополку Володимировичу військову допомогу у боротьбі з чернігівським князем Всеволодом Ольговичем, що мало залишити негативний осад у останнього щодо угорської правлячої верхівки⁴. Оскільки Борис Калманович був невдалим суперником Бели II, у Всеволода Ольговича не було приводу зараховувати його до своїх ворогів. Хоча Борис по матері був онуком Володимира Мономаха, він, безперечно, був стурбований виключно боротьбою за угорський трон і не втручався у міжусобиці своїх руських родичів. Втім, не маючи своєї волості, Борис Калманович не становив жодного інтересу для інших Рюриковичів. В роки боротьби за київську владу угорська політика для клану Ольговичів була не на часі.

Джерела зберегли дуже мало подробиць про діяльність Бели II Сліпця у 1139–1141 рр., тобто в період після смерті київського князя Ярополка Володимировича, якому він надав військову допомогу у 1138 р. проти тоді ще чернігівського князя Всеволода Ольговича. Практично всі відомості про цей

¹ Там само. Стб.308.

² Толочко П. П. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. С. 59.

³ Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // Центрально-европейские исследования. Вып. 2. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. М., 2004. С. 100.

⁴ Фонт М. Киевская летопись как источник для изучения венгерской истории // Specimina nova. Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének évkönyve. Pécs, 1989. С. 149–148.

період історії середньовічної Угорщини містяться в німецьких хроніках і відносяться до сфери зовнішньої політики Німеччини¹. Те ж саме стосується угорських хроністів, які у своїх творах давали дуже короткий опис правління Бели II після його перемоги над Борисом у 1132 р., мабуть, вважаючи її малозначною у загальному контексті історії Угорського королівства². Загальний стан королівства і звичаї, що панували на той час при дворі короля Бели II, описані у двох фразах: «А після цього королівство в руках Бели зміцніло, але він вживав багато вина. Його придворні звикли одержувати все, що просили під час сп'яніння короля, а після протверезіння король не міг вже цього повернути»³.

Однак, факт надання Белою II військової допомоги Ярополку Владимировичу в 1138 р. свідчить про те, що Угорське королівство не знаходилося тоді в стані повної анархії і проводило активну зовнішню політику. Щоправда, на її «руському напрямку» на той час спостерігалось затишшя. В останні роки правління Бели II Угорщина багато зробила для зміцнення свого становища на Балканах, і навіть майже не брала участь у міжусобиці, що спалахнули у Чехії.

Бела II «правив 9 років 11 місяців 12 днів. Переселився до Господа на рік Господа 1141 в лютневі іди в четвер. Тіло його спочиває в Альбі»⁴. На угорський престол вступив син короля – малолітній Геза II. Фактичне управління країною до його повноліття здійснювала мати - вдова королева Олена (Ілона). Будучи дочкою великого жупана сербської області Рашки, Олена спиралася на представників сербської знаті, що прийшли з нею в Угорщину. Не випадково велику владу в королівстві набув бан Белуш (Білош), дядько юного короля по матері. Угорські історики називають час малоліття

¹ Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII в.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Из истории русской культуры. Т. I. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. М., 2002. С. 272-273.

² Майоров О.В. Проект “доброго порядка” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // Осмысления спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 29.

³ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Киев, 1884. Т. I (до конца XII в.). С. 34.

⁴ Там само. С. 36.

коронованого Гези II періодом правління Белуша (1141-1146 рр.)¹. Пост бана На підставі даних джерел можна зробити висновок про те, що Белуш очолював військові походи². Його згадують і руські літописці, які вважали його титул за ім'я і тому називають його Баном³. Прихід до влади Гези II не призвів до активізації зовнішньої політики Угорщина на східному напрямку.

Проте вже через декілька років Русь і Угорщина зіткнулися в порубіжних конфліктах, які стали продовженням політики об'єднання Південно-Західної Русі в кордонах єдиного Галицько-Волинського князівства. Ряд істориків безпідставно перебільшують політичну вагу самого активного із синів Володаря Ростиславича до 1141 р. Саме цей рік є рубіжним з погляду переходу Володимира Володаревича на становище повністю незалежного князя, який самостійно визначав пріоритети своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Поступове об'єднання волостей, що належали нащадкам Ростислава Володимировича було, в основному, завершено Володимиром в 1141 р., хоча в історіографії зустрічаються твердження, що це могло статися двома роками пізніше⁴. Якщо говорити про остаточне злиття всіх волостей майбутньої Галицької землі в єдине князівство, то воно сталося в 1145 р., коли Володимир Володаревич позбавив свого племінника Івана Ростиславича (Берладника) звенигородського столу⁵.

Оскільки північний сусід Володимира Володаревича Ізяслав Мстиславич не тільки успішно відбив спробу Всеволода Ольговича позбавити його володимиро-волинського князювання в 1139 р., але й допомагав (разом із Всеволодом Ольговичем Чернігівським) В'ячеславу Володимировичу відстояти Переяслав від дружин Ігоря Ольговича в 1142 р. Як видно з літописних повідомлень, Володимир Володаревич міг поводитися по відношенню до київського князя як повністю незалежний правитель. Однак, судячи з дій галицького князя в перші роки після об'єднання волостей в одну

¹ Кришто Дюла. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Славяноведение, 2001, № 2. С. 22-23.

² Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII веке... С. 38-44.

³ ПСРЛ. Т. I. Стб. 323.

⁴ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 74.

⁵ ПСРЛ. Т. II. Стб. 317.

Галицьку волость, він ще потребував союзу з Всеволодом, який був вигідним йому, перш за все, для збереження своєї влади на об'єднаних їм землях¹. Вступ Ізяслава на переяславський стіл 1 січня 1143 р.² і прихід замість нього у Володимир-Волинський Святослава Всеволодича свідчили про збереження впливу Всеволода Ольговича у південноруських справах³.

Під тим самим 1143 р. Іпатіївський літопис містить звістку про похід Володимира до Польщі за наказом Всеволода Ольговича⁴. Ця подія сприяла становленню Володимира Володаревича як самостійного політика, який незабаром не тільки відмовився від союзу з Всеволодом Ольговичем, але й почав активну боротьбу з київськими князям.

До битви між руськими дружинами та загонами польських противників Владислава II справа не дійшла. Ворогуючі сторони зустрілися біля міста Черска, де вступили в переговори. Молодші родичі краківського князя, який вважався головою роду П'ястів, пообіцяли підкоритися Владиславу II⁵. Незважаючи на відсутність серйозних військових дій під час походу руських князів до Польщі в 1143 р., вони захопили там полонених серед мирного населення⁶. Дослідники оцінюють цей похід лише з точки зору зміцнення політичних зв'язків між Краковом і Києвом, що виявилися у приїзді польської делегації на весілля сина Всеволода Ольговича Святослава з донькою полоцького князя Василька в тому ж 1143 р.⁷

Внаслідок цих подій, коли Всеволоду, нарешті, вдалося досягти волинського князювання для свого сина Святослава, помітно посилилися позиції Ольговичів у південно-західній Русі.

Угорська дослідниця М. Фонт підкреслює небезпеку для галицького князя в результаті тісного зближення Всеволода Ольговича з краківським князем Владиславом II. На допомогу, надану йому київським князем у 1141 р.,

¹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 75.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 308.

³ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов... С. 80.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 313.

⁵ Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 75.

⁶ ПСРЛ. Т. II. Стб. 313.

⁷ Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 77.

Владислав II «відповів Всеволоду ворожими діями по відношенню до Галича»¹. Оскільки Іштван II наприкінці свого правління пішов на розрив угорсько-польського союзу, що склався за його батька Калмана Книжника, підтримка Угорщиною та Польщею різних політичних сил у конфлікті, спровокованому в 1143 р. Володимиром Володаревичем, виглядає цілком природною.

У передісторії конфлікту, що розгорівся в 1144 р. між Володимиром і Всеволодом Ольговичем, чітко виділяються два етапи. На першому з них Володимир продемонстрував усім князям своє небажання «вбудовуватись» в ту систему міжкняжих відносин (насамперед політичних союзів), яку хотів би створити Всеволод для закріплення лідерства клану Ольговичів у південній Русі. На другому етапі створена Всеволодом антигалицька коаліція намагалася змусити Володимира підкоритися київському князю, не доводячи справа до відкритої війни. Єдиним союзником галицького князя виявився малолітній угорський король Геза II, від імені якого військові загони навів на Русь фактичний правитель Угорщини бан Белуш. Іпатіївський літопис, перерахувавши князів, що увійшли до антигалицької коаліції, повідомляє про тих, хто підтримав Володимира: «А Оугры приведшю емоу к собѣ в помочь и быша емоу нѣ на коую же ползу»².

Таким чином, Володимир Володаревич явно діяв із наміром загострити обстановку на теренах південної Русі, щоб закріпити своє незалежне становище правителя Галицького князівства. Безстрашність галицького князя перед загрозою великої коаліції, яка не відразу розпочала військові дії проти нього, пояснюється, швидше за все, впевненістю в тому, що угорське військо, що прямувало до нього, зможе разом з його дружиною протистояти силам зібраної Всеволодом армії. У зв'язку з цим постає питання: чому угорська правляча верхівка підтримала цього разу не київського, а галицького князя?

¹ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 93.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 315

Після смерті Святополка Ізяславича в 1113 р., який підтримував з Арпадами стабільні союзницькі відносини, між Києвом і Фехерваром на довгий час настало відчуження, щоправда, без відкритого збройного протистояння. Закріплення гілки Мономаха на київському князівстві створювало умови збереження цієї ворожості. На такому фоні активна підтримка Володимиром Володаревичем Бели II в його боротьбі з П'ястами створювала першому гарну репутацію в Угорщині. У 1138 р. Бела II відправив своє військо на допомога Ярополку Володимировичу для покарання чернігівського князя Всеволода Ольговича. Таким чином, Всеволод Ольгович повинен був сприйматися при дворі Арпадів як противник, у той час як Володимир Володаревич був вірним союзником. До того ж, активне втручання угорських королів у міжусобиці руських князів, початок якого поклав похід Калмана Книжника 1099 р. до Перемишлю, не могло не викликати у Арпадів та їх оточення прагнення до розширення меж Угорщини за рахунок земель по іншу сторону Карпат.

Війна 1144 р. виявилася скромною за своїми масштабами. Князі, які привели свої дружини до Звенигорода, продемонстрували високий рівень знання військової тактики та вмілими діями фактично блокували Володимира у Звенигороді, позбавивши його можливості ефективного маневрування своїми загонами та відрізавши від нього Галич¹. Можливо, Володимир і готовий був битися з військами ворожої коаліції, що оточили його. Однак, судячи із свідоцтва Київського літопису, жителі Галича не були налаштовані нести безглузді жертви задля свого, проте «незручного» князя². Відсутність підтримки з боку населення Галича змусила Володимира просити Ігоря Ольговича стати посередником у справі примирення його із Всеволодом через сплати значної суми «поступного»³.

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 315

² Там само. Стб. 316.

³ Там само. С. 316.

З погляду теми нашого дослідження важливо з'ясувати ступінь участі угорського королівського війська у подіях 1144 р. у південно-західній Русі. Вона явно була незначною. Літописець нічого не повідомляє про те, де знаходилися загони бана Белуша і яким чином вони допомагали Володимирі. Швидше за все вони входили до складу війська Володимира Володаревича. Судячи з того, з якою легкістю було здійснено операцію з позбавлення галицького князя не тільки стратегічної, а й тактичної ініціативи, можна з припустити, що угорські загони не встигли взяти участь у бойових діях під Звенигородом, залишившись фактично сторонніми спостерігачами.

Останнім фактом, які стосуються історії русько-угорських відносин часів київського князювання Всеволода Ольговича, є укладення шлюбу між сестрою Ізяслава Мстиславича, що правив на той час у Переяславі, Євфросинією і тодішнім королем Угорщини Гезою II. Ні літописці, ні автори європейських середньовічних історичних творів не зберегли жодних звісток про час весілля Гези та Євфросинії. Вирішуючи цю проблему, ми змушені залучати непрямі дані. З показань літописів можна встановити лише те, що на час свого першого походу на Русь в 1148 р. Геза II вже був родичем Ізяслава Мстиславича, хоча прямо про це Іпатіївський літопис говорить при описі військової кампанії наступного року, називаючи угорського короля зятем Ізяслава¹. Оскільки у нас немає відомостей про те, що у Гези II була інша дружина до Євфросинії Мстиславіни, при визначенні часу одруження Гези II на руській князівні можна за основу брати дані про появу на світ дітей цього королівського подружжя².

Укладач повної генеалогії роду Арпадів М. Фонт дає досить вузьке датування розглянутої події – листопад–грудень 1146 р., спираючись на факт народження у Гези та Євфросинії первістка в липні 1147 р., а також підтримуючи точку зору угорських та польських істориків, які вважали, що Геза II міг одружитися тільки після обряду вручення йому меча, що відбувся

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 384.

² Войтович Л. Перша Галицька династія // Генеалогічні записки. Вип. 7, 2009. С. 19.

перед битвою з німецькими лицарями на р. Лійте 11 вересня 1146 р.¹ Так чи інакше, але процес підготовки до укладення цього шлюбу, безсумнівно, почався ще в період київського князювання Всеволода Ольговича, який пішов з життя 1 серпня 1146 р.²

Що ж спонукало Ізяслава Мстиславича встановити матримоніальні зв'язки з Арпадами? Відповідь на це питання багато в чому очевидна. Всеволод Ольгович, передчуваючи близьку смерть, намагався наскільки це було можливо закріпити за Ольговичами київський стіл. Спочатку він оголосив це найближчим родичам³, а безпосередньо перед своєю смертю наполягав на тому, щоб мешканці Києва присяглися йому на хресті визнати Ігоря Ольговича своїм князем після його смерті⁴. У цих умовах Ізяслав Мстиславич, якого було переведено у 1143 р. до Переяславля з менш престижного Володимиро-Волинського князівства з реальною перспективою подальшого затвердження у Києві, відчув реальну загрозу втрати свого переяславського столу (вотчини).

Неможливість знайти сильних союзників серед руських князів, які перебували в опозиції до Ольговичів, змусила Ізяслава Мстиславича шукати підтримки за межами Русі. Здається дуже ймовірним, що Ізяслав, який тимчасово втратив перспективу заняття київського столу, усвідомив хиткість своєї влади, оскільки його споконвічна волость перебувала в сусідстві із землею вірного союзника Ольговичів – краківського князя Владислава II. Оскільки між Арпадами та П'ястами зберігалися ворожі відносини, найбільш вірогідним кандидатом на роль іноземного союзника Ізяслава Мстиславича був угорський король.

Не можна не відзначити і зміну ролі Володимира Володаревича у новій системі русько-угорських відносин, яка почала складатися в останні роки київського князювання Всеволода Ольговича. Оточення Гези II так і не встановило союзницьких відносин з Ольговичами. В іншому ж воно явно

¹ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 94.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 321.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 318.

⁴ Там само. Стб. 319.

пішло на зміну стратегічного союзника, швидше за все, усвідомивши, що надмірна активність і складний характер галицького князя по відношенню до сусідніх князів і Києва можуть втягнути Арпадів у боротьбу з потужною коаліцією численних противників Володимира Володаревича. Саме активна підтримка Гезою II свого зятя Ізяслава Мстиславича зробила угорського короля одним з найбільш авторитетних арбітрів у міжкняжих відносинах на півдні Русі у наступні роки.

Таким чином, надсиланням у 1138 р. військової допомоги Ярополку Володимировичу проти Всеволода Ольговича Бела II нормалізував відносини з Мономашичами. Ця подія знаменувала собою повну відмову Києва від підтримки Бориса Калмановича. У цьому ж році помер давній покровитель останнього Болеслав III Кривоустий, а наступного 1139 р. пішла з життя й мати Бориса Євфімія Володимирівна. Смерть матері зробила безглуздим подальше перебування на Русі невдалого претендента на угорський престол. В епоху київського князювання Всеволода Ольговича (1139–1146рр.) Арпади не стали встановлювати з ним союзницькі відносини через його репутацію. З приходом до влади Гези II у 1141 р., коли протягом перших п'яти років його правління фактичним правителем Угорщини був його дядько по матері –бан Білош (Белуш), угорський королівський двір підтримав у 1144 р. галицького князя Володимира Володаревича у його спробах проводити повністю незалежну від Києва політику. Угорське королівське військо у 1144 р. очолив особисто бан Белуш. Однак Володимир Володаревич був швидко оточений супротивниками і не зміг скористатися угорською допомогою. Політичний авантюризм галицького князя спонукав оточення Гези II до пошуку нових союзників на Русі при зберіганні ворожості до чернігівських Ольговичів, результатом чого став шлюб Гези II та онуки Мономаха Єфросинії Мстиславівни.

РОЗДІЛ 4.

РУСЬКО-УГОРСЬКІ СТОСУНКИ В РОКИ ПРАВЛІННЯ ГЕЗИ ІІ ТА БЕЛИ ІІІ (1150-ті-1190-ті рр.)

§4.1. Русько-угорські стосунки в останні роки правління Бели ІІ та на початку правління Гези ІІ.

Короткочасне правління в Києві Ігоря Ольговича (1–13 серпня 1146 р.) закінчилося його поразкою від війська Ізяслава Мстиславича, на бік якого стали кияни. Ігоря Ольговича, який утік з поля битви, спіймали на Дорогожицькому болоті і відправили спочатку у Видубицький монастир, а потім у поруб монастиря св. Івана в Переяславі. Все це знаменувало втрату великокнязівського Києва чернігівської княжою гілкою (Ольговичами) та повернення до нього Мономашичів. Зміна влади в Києві була вигідною для угорського королівського двору, оскільки Ізяслав був шурином Гези ІІ.

Вступ Ізяслава Мстиславича до Києва 13 серпня 1146 р., що став можливим завдяки вибору його на князювання жителями столиці, аж ніяк не означало закінчення його боротьби з братами покійного Всеволода Ольговича. Хоча Ігор Ольгович був зламаний спочатку фізично, а потім і морально, і восени того ж року, перебуваючи в порубі, попросив дозволу Ізяслава на постриг у ченці¹, його брат Святослав Ольгович не думав складати зброї. Йому ж і довелося пожинати плоди внутрішньої політики Всеволода Ольговича, який свідомо налаштовував одну гілку чернігівських князів проти іншої. В результаті сини Давида Святославича, які образилися свого часу на Всеволода за його наполегливе небажання закріпити за ними чернігівське князювання, легко пішли на союз із Ізяславом Мстиславичем проти своїх двоюрідних братів Ігоря та Святослава Ольговичів². Оскільки їхнім головним союзником став Ізяслав Мстиславич, Святославу Ольговичу довелося звернутися за допомогою до дядька Ізяслава – суздальського князя Юрія Володимировича

¹ ПСРЛ. Т. І. Стб. 314.

² Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в Средние Века и Новое Время. СПб., 1908. С.59.

Довгорукого¹. Щоправда, не минуло й року, як ситуація кардинальним чином змінилася. Давидовичі вже влітку 1147 р. зрадили Ізяслава, відновивши єдність чернігівських князів².

Після приходу до влади у Києві Ізяслава Мстиславича його дядько – на той час найстарший за віком серед Мономашичів В'ячеслав Володимирович – спробував за порадою своїх бояр розширити володіння, що належали йому, не тільки за рахунок повернення міст, відібраних у нього Всеволодом Ольговичем, а й шляхом захоплення Володимира-Волинського, де він залишив свого посадника. Однак Ізяслав швидко поставив дядька на місце, відібравши в нього зайняті міста, а також Турів, де В'ячеслав перебував на князюванні, направивши туди княжити свого сина Ярослава³. У завдання даного дослідження не входить з'ясування подробиць боротьби за Чернігівщину у 1146–1147 роках. З точки зору зовнішньополітичної історії важливим є те, що вже приблизно за півтора року до появи в південно-західній Русі угорського війська, посланого Гезою II, складаються, в основному, ті князівські коаліції, які боротимуться за Київ до середини 50-х років XII ст.

Представники протиборчих сторін, насамперед Ізяслав Мстиславич і Святослав Ольгович, запрошували в ході міжусобиці 1146–1147 рр. на допомогу лише степовиків (половців)⁴. Тому першою дипломатичною акцією Ізяслава, невдовзі після його приходу до влади в Києві, стало традиційне підписання чергового миру з половцями, ініційований їх ханами⁵. Якщо оцінювати перспективи відносин Ізяслава Мстиславича із західними сусідами Русі після його перемоги над Ігорем Ольговичем, то необхідно враховувати той факт, що одним з надійних союзників Всеволода Ольговича був краківський князь Болеслав IV Кудрявий. На початку 1146 р. Болеслав брав

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 329.

² Там само. Стб. 329.

³ ПСРЛ. Т. I. Стб. 314.

⁴ Войтович Л. В. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: історія і культура, 2010. Вип. 3. С. 195.

⁵ ПСРЛ. Т. I. Стб. 314

активну участь у поході зібраної Всеволодом коаліції проти галицького князя Володимира Володаревича¹.

М. Фонт, характеризуючи зовнішньополітичні зв'язки Ізяслава Мстиславича, пише про те, що польські князі Болеслав IV та його суперник у боротьбі за Краків Мешко III Старий були пов'язані з ним спорідненими узами: «обидва вони були одружені з представницями роду Ізяславичів: Болеслав – з донькою Всеволода Мстиславича Верхуславі, а Мешко – на Євдокії, доньці Ізяслава Мстиславича»². При цьому дослідниця посилається на свідчення «Польської історії» Яна Длугоша, датоване 1151 р., в якому дружиною Болеслава названо Анастасію, «дочку князя Галича Всеволодимира», а дружиною Мешко III – Євдоксія, «інша дочка Всеволодимира»³.

За свідченням Магдебурзьких анналів, у 1147 р. Болеслав IV організував каральний похід проти прусів, що розоряли його володіння, в якому, крім польського війська взяли участь руські дружини⁴. Німецький хроніст не знав, хто з руських князів надав допомогу Болеславу Кудрявому. На думку О. Б.Головки, «низка непрямих фактів свідчить про те, що у військових діях, мабуть, брали участь дружинники Ізяслава Мстиславича. Це підтверджується зв'язками київського князя з молодшими Болеславичами наприкінці 40-х років XII ст., а також те, що похід проходив у руслі традиційної прибалтійської політики Києва Цілком можливо, що в ньому брали участь і загони смоленського князя Ростислава Мстиславича, який часто підтримував брата у військових кампаніях»⁵.

У зовнішній політиці, яку проводив Ізяслав Мстиславич після вокняжіння в Києві, простежується продовження політики Всеволода Ольговича. Особливо яскраво це проявляється у відносинах із Візантією. Ізяслав Мстиславич, організувавши в 1147 р. обрання руського клірика Кліма

¹ Волошук М.М. Взаємовідносини Русі та Угорщини в період піднесення Галицько-Волинського князівства (1199 – 1205 рр.) // Історичний журнал. К., 2004. №3. С. 72.

² Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 96.

³ Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. С. 167–168.

⁴ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 78.

⁵ Там само. С. 79.

(Климент) Смолятича київським митрополитом, незважаючи на протести грецьких єпископів, ускладнив відносини з патріархом¹. Цей акт сприяв зміцненню союзу Ізяслава з Гезою II, оскільки саме в цей час серйозно загострилися угорсько-візантійські відносини. Геза II сприйняв поставлення Кліма Смолятича на київську митрополію як підтвердження Ізяславом антивізантійської спрямованості їхнього союзу, на чому наголошують сучасні угорські історики².

У момент зайняття Ізяславом Мстиславичем київського великокнязівського столу монархія Арпадів знаходилася у досить непростій міжнародній ситуації, яка протягом наступного десятиліття дедалі більше ускладнювалася. М. Фонт, посилаючись на думку більшості угорських дослідників, так характеризує ситуацію, що склалася навколо Угорського королівства в середині XII ст.: «Політична та військова конфронтація союзницьких коаліцій протікала на «другорядних театрах війни»³. Угорщина за кілька років ускладнила своє становище вступом у війну на два фронти, на Русі та Балканах. Геза II сам брав участь у створенні французько-норманської коаліції. Як результат його східної дипломатичної діяльності, на руських землях, він мирив князів, що ворогували один з одним. Протягом кількох років він регулярно втручався у руські, сербські, німецькі та візантійські внутрішні справи, точніше – у боротьбу за престол⁴.

Продовжувалася чергова військова кампанія проти Угорщини на користь Бориса Калмановича. Головним противником Гези II на той час був австрійський маркграф Генріх II Язомірготт. Після повернення угорським королем (за викуп) Братислави, захопленої у нього іноземними прихильниками Бориса Калмановича⁵, Геза II вирішив дати генеральну битву маркграфу Генріху. Зібране угорським королем військо вирушило на австрійський кордон – до мошонських воріт. Тут, на річці Лійте (Лайте) угорці

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 315.

² Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 95-96.

³ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 105.

⁴ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 105.

⁵ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. С. 662.

на чолі з королем та його дядьком – баном Белушем – здобули перемогу над німецькими лицарями, зібраними Генріхом у різних областях Німеччини. Ця подія сталася 11 вересня 1146 року. Проте, ця битва не припинила авантюру Бориса Калмановича, який, певне, дуже сподівався те що, що німецький король Конрад III не залишить без помсти ганебні провали німецьких лицарів під Пожонью і на р. Лійте¹. Проте німецький король на той час був захоплений ідеєю участі у новому поході, що готувався в Святу землю, внаслідок чого не мав ні військових сил, ні засобів, щоб помститися Гезі II.

За цих умов руський претендент на угорський престол вирішив звернутися за допомогою до французького короля Людовіка VII. 16 лютого 1147 р. Борис Калманович відправив Людовіку, що знаходився в м. Етампі, лист, в якому описав свою життєву ситуацію і просив про допомогу у справі «відновлення справедливості», за яку він боровся. Оскільки французький король на той час також займався підготовкою до походу на Близький Схід і не мав жодних політичних інтересів в Угорщині, він, швидше за все, віднісся до прохання Бориса байдуже².

Зовнішній фактор помітно ускладнив внутрішню ситуацію в Угорщині в 1147 р. Саме тоді через Середнє Подунав'я пройшов головний маршрут Другого хрестового походу. Його керівником став німецький Конрад III, який зібрав величезне військо у Священній Римській імперії, до якого приєдналися армії деяких інших європейських государів. Після 8 червня 1147 р. хрестоносці, керовані Конрадом III, вступила в межі Угорського королівства. Місяцем пізніше за нею слідувала армія Людовіка VII. Конрад III вирішив використати проходження через Угорщину для своєї помсти Гезі II³. Зазнавши значних матеріальних збитків від проходження війська німецького імператора та французького короля через своє королівство, Геза II в той же час не міг надати істотної військової допомоги своєму зятю Ізяславу Мстиславичу.

¹ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. С. 662.

² Толочко П. П. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. С. 45.

³ Эсбридж Томас. Крестовые походы. Войны Средневековья за Святую землю. М., 2013. С.97.

Ситуацією, в яку потрапив Геза II, вирішив скористатися Борис Калманович, що таємно приєднався до війська Людовіка VII. Слід зазначити, що перша спроба Бориса Калмановича організувати похід проти Геза II, свого часу вже закінчилася крахом. Усвідомивши це, недолугий претендент на угорський престол на той момент вже не думав про пошуки нових покровителів, а лише хотів повернутися у Візантію, де проживала його сім'я¹.

Оскільки Борис Калманович був онуком Володимира Мономаха, виникає закономірне питання: як він мав оцінювати політичні зміни в південній Русі, що відбулися в серпні 1146 р.? Втрата Ольговичами Києва не давала Борису нових можливостей для продовження його спроб зайняти угорський престол. Хоча Ізяслав Мстиславич доводився Борисові двоюрідним братом, одруження Гези II на сестрі Ізяслава Євфросинії означало встановлення тісних зв'язків між правителями Києва та Угорщини. Під час проходження хрестоносного війська через Угорщину влітку 1147 р. у Гези та Євфросинії народився первісток (майбутній король Іштван III), хрещеним батьком якого став Людовік VII². Отже, в Ізяслава Мстиславича з'явився в Угорщині племінник, ще й більш близький родич, ніж двоюрідний брат.

Все це, однак, не означало, що Борис Калманович перестав бути суб'єктом русько-угорських відносин. Але знайти військову допомогу для нового походу в Угорщину Борису так і не вдалося. Його подальша доля пов'язана з Візантією³. Проведення Ізяславом Мстиславичем відкритої антивізантійської політики стало ще одним фактором, який фактично позбавив невдалого претендента на угорський престол можливості знайти союзників на Русі. Незважаючи на те, що Борис тимчасово втратив підтримку європейських госуларів через хрестовий похід, для правлячої верхівки Угорщини він продовжував становити певну небезпеку. Оскільки Бориса добре знали в Угорщині, один із угорських дворян впізнав його, побачивши в обозі Людовіка

¹ Фонт М. Геза II и Изяслав Киевский // Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica. Szeged. T. XV, 1982. С. 89.

² Юрасов М. К. Внук Владимира Мономаха... С. 122.

³ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. С. 663-664.

VII, після чого Геза II зажадав від французької короля видачі незаконного претендента. Однак Людовік VII не віддав Бориса угорському королю і допоміг онукові Володимира Мономаха благополучно дістатись Візантії¹.

З історією взаємовідносин Києва та Угорщини зазначеного періоду, як вважають дослідники, були безпосередньо пов'язані переговори чеського князя Владислава II з Ізяславом Мстиславичем. Повертаючись із Другого хрестового походу, чеський государ не випадково обрав довший шлях через Русь, мабуть, маючи певні політичні плани щодо Ізяслава².

Першим із дослідників, хто спробував знайти причини повернення Владислава II на батьківщину окружним шляхом, був К. Я. Грот. При цьому він спочатку піддав сумніву гіпотезу про те, що чеський князь повертався з хрестового походу з одним із синів Болеслава III Кривоустого – теж Владиславом, вигнаним у 1144 р. із Польщі своїми братами³. Більш імовірною причиною (чи приводом) для відвідування Владиславом II Русі К. Я. Грот вважав наявність у нього споріднених зв'язків з Рюриковичами. Як відомо, Святополк Мстиславич був одружений на його двоюрідній сестрі⁴. У зв'язку з цим, на думку К.Я. Грота, Владислава II, щоб відвідати Святополка Мстиславича, «мав проїхати для цього через Київ до Новгороду, а не у Володимир-Волинський, куди Святополк Мстиславич був переведений тільки восени»⁵.

К.Я. Грот також розглядає і третю, найбільш ймовірну причину повернення Владислава II на батьківщину через руські землі, стверджуючи, що «Владислав щойно вступив у якийсь союз з Мануїлом, причому, – як ми маємо підставу думати, мали на увазі справу Бориса в Угрії: чи не маємо права припустити, що Владислав, – можливо, за дорученням самого Мануїла – хотів розвідати, як дивляться на справи угорські і самого Бориса на Русі, і чи може останній очікувати будь-якого сприяння з цього боку – за винятком, звичайно,

¹ Юрасов М. К. Внук Володимира Мономаха... С. 121–126.

² Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства... С. 138–139.

³ Там само. С. 142.

⁴ Baumgarten N.A. Généalogies et mariages occidentaux... Table V. P. 23.

⁵ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства... С. 139–140.

найближчих родичів Єфросинії. Можливо, що він мав навіть якесь доручення з цієї справи до князя Володимира Галицького, який невдовзі потім виявляється таким самим союзником грецького імператора, яким став і він сам – Владислав II. Але незалежно від цього чеський князь зібрався, мабуть, відвідати своїх рідних чи Святополка»¹.

Наведені судження К. Я. Грота видаються цілком правдоподібними, особливо в частині, що стосуються намірів чеського князя «прозондувати ґрунт» щодо можливості приєднання Ізяслава Мстиславича до антиугорської коаліції, метою якої було затвердження на престолі «законного» претендента Бориса Калмановича. Однак сумнівним вбачається те, що Владислав II здійснив поїздки до Новгороду, оскільки при тогочасних засобах пересування це неможливо було зробити за такий короткий час.

Наприкінці своїх міркувань щодо місії чеського князя при дворі князя Ізяслава Мстиславича, К.Я. Грот робить спробу пов'язати її з наступною зміною зовнішньополітичних пріоритетів Владислава II: «Дозволимо собі поставити ще питання: чи не до цього перебування Владислава на Русі і зближення з Мстиславичами має віднести, так сказати, початок того повороту в настрої та політиці його по відношенню до Угри, який виявляється незабаром після того, на початку 50-х років? - Хоча, слід зізнатися, це його зближення з Угорією виявилось зовсім не на користь угро-руських зв'язків»². Безумовно, у цих міркуваннях є раціональне зерно, однак, для зовнішньополітичної історії класичного Середньовіччя навіть три-чотири роки є досить великим терміном для того, щоб неодноразово змінити союзників³.

Флоровський А. В., враховуючи наявність родинних зв'язків між Владиславом II та Святополком Мстиславичем, вважає, що при виборі чеським князем окружного шляху з Візантії на батьківщину зіграли «роль

¹ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства... С. 139.

² Там само. С. 144.

³ Там само. С. 146.

неприятні відносини між Владиславом II та Гезою угорським»¹. Підтримуючи гіпотезу про те, що чеський князь намагався схилити Ізяслава Мстиславича до розриву союзу з Гезою II, дослідник наголошує, що Владислав II був послідовним прихильником Бориса Калмановича, оскільки Геза II підтримував суперника Владислава - Конрада Зноємського².

Таким чином, незважаючи на відсутність конкретних повідомлень джерел про цілі місії Владислава II на Русі, ніхто з дослідників не заперечує припущення, що її головне завдання було пов'язане зі зміною характеру відносин, що склалися між тодішнім правителем Києва та Угорщиною. У зв'язку з відмовою Ізяслава Мстиславича порвати союзницькі відносини з Гезою II є цілком ймовірним, що чеський князь повертався на батьківщину через Галич, де заручився згодою Володимира Володаревича на приєднання до антиугорської коаліції. Саме ця гіпотеза видається більш реальною для визначення часу початку союзницьких відносин між галицьким князем і Візантією, ніж вищеописане припущення про те, що причиною зближення між Мануїлом I і Володимиром Володаревичем стала війна візантійського імператора з половцями, що розгорілася на кордонах Галицького князівства.

§ 4.2. Участь угорців у боротьбі Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким у війні 1148-50 рр.

На тлі затухання внутрішньої боротьби за престол в Угорщині, міжусобна боротьба на теренах Русі розгоралася з новою силою. Методично підриваючи економічну основу Ольговичів та Давидовичів, руйнуючи їх володіння та відбираючи запаси продовольства, Ізяслав зробив для них безперспективними спроби надання йому опору. Єдиним гідним противником Ізяслава, рівним йому під силу, був його дядько Юрій Долгорукий, проте він не поспішав вступати у відкриту війну з племінником. Допомога, яку надав Юрій Володимирович чернігівським князям, мала в 1148 р. швидше

¹ Флоровский А. Чехи и восточные славяне в X-XVIII веках // Вопросы истории. 1947. № 8. С. 68.

² Там само. С. 70.

формальний характер і була явно недостатньою. Про порушення Юрієм своєї обіцянки виступити з ними проти Ізяслава союзники відкрито заявили йому після закінчення зимової кампанії 1148 р.¹ Не дочекавшись допомоги від суздальського князя, Ольговичі і Давидовичі змушені були піти на замирення з Ізяславом Мстиславичем, наприкінці весни чи влітку 1148 р. Ізяслав, порадившись зі своїм братом, смоленським князем Ростиславом, прийняв мирні пропозиції чернігівських князів, зажадавши від них повної відмови від помсти за смерть Ігоря Ольговича².

Таким чином, чернігівські князі, які раніше орієнтувалися на Юрія Долгорукого, увійшли до ворожої йому коаліції. На бік Ізяслава перейшов також один із синів Юрія – Ростислав, який посварився з батьком через небажання останнього дати йому волості в Суздальській землі³. Восени 1148 р. Ізяслав зібрав князівський з'їзд у Городця-Остерського. Хоча інші чернігівські князі на цей з'їзд не поїхали, чим викликали підозри у Ізяслава Мстиславича, Давидовичі запевнили його у вірності їх усіх хресному цілуванню. На з'їзді було ухвалено рішення відновити війну з Юрієм взимку 1148/1149 р.р. і визначено, який князь, на якому напрямку буде завдавати йому удар⁴. Втім, племінник (принаймні формально) спробував врегулювати протиріччя з дядьком мирним шляхом, відправивши до нього посла, проте Юрій замість відповіді затримав останнього, що змусило Ізяслава виступити в похід.

У пам'ятниках раннього літописання нічого не йдеться про допомогу, надану Ізяславу західними сусідами у цьому поході. Зовсім іншу картину бачимо в аналогічному оповіданні Никонівського літопису, де зазначається, що разом з Мстиславичами прийшли «всі Ноугородці, і Псковичі, і Берендеї, і Галичани, і воєводи королів Угорського і Чежського, і Ляхи з воїнством»⁵. Коли ж погодні умови навесні 1149 р. змусили Ізяслава припинити похід на

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 363

² Там само. Стб. 364.

³ Там само. Стб. 366–367.

⁴ ПСРЛ. Т. III. С. 28.

⁵ ПСРЛ. Т. IX. С. 179.

Юрія, київський князь, як пише Никоновський літопис, «розпусти воїнства вся: Угри, Чахи та Ляхи...»¹.

У вирішальній битві між арміями Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого, що відбулася 23 серпня 1149 р. на нар. Трубіж, на бік Юрія перейшли переяславці, а загони киян і союзників Ізяслава один за одним почали втікати з поля бою². Втративши Київ, Ізяслав Мстиславович повернувся до своєї волості у Володимир-Волинському, звідки він у вересні 1149 р. «поча ся слати в Оугри, до зятя свого короля, і в Ляхи, до свата свого Болеслава...»³. Як видно з літописного повідомлення, Ізяслав Мстиславич був готовий прийняти будь-яку допомогу з боку своїх західних союзників, оскільки існувала реальна небезпека того, що Юрій захопить Володимир-Волинський. Ніхто з них офіційно не відмовив князю але становище в державах, куди попрямували послы Ізяслава, було далеко від повної стабільності, що наклало свій відбиток на форми надання їх правителями допомоги своєму руському союзнику. Через деякий час, але все ж в тому таки 1149 р., «Ізяслав же знову посла послы своє в Оугри до короля, і в Ляхи і в Чехи з дарами великими і з честю...»⁴. Військова допомога угорським королем була надана, але через війну з Візантією Геза II свої війська не пустив далі Галицького князівства. Між угорським королем та Юрієм суздальським розпочалися перемовини.

Немає сенсу займатися аналізом листування між союзниками Ізяслава та Юрієм, що мало місце на початку 1150 р.р. Це вже зробив в своїх працях В. Т. Пашуто⁵. Більш цікавим є спостереження щодо титулатури, яку вживає Юрій Володимирович у листі на відповідь союзникам Ізяслава Мстиславича: «для Юрія король Геза II – зять, Болеслав – брат, а Генріх – син»⁶. Цікавий сам порядок, у якому перераховуються адресати. Він відображає їхнє ієрархічне

¹ Там само. С. 180.

² ПСРД. Т. II. Стб. 381–383.

³ Там само. Стб. 383.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 385.

⁵ Див.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 156–157.

⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 157.

становище по відношенню до Юрія Долгорукого. Звернення до Гези як до «зятя», можливо, пояснюється тим, що насправді він був зятем Ізяслава Мстиславича, названого в грамоті «братом» Юрія та Володимира. Будучи ж їх "зятєм", він ніяк не може бути їх братом¹.

8 лютого 1150 р. Юрій Долгорукий вже був під Луцьком. М.Фонт оцінює це як свідчення відсутності угорців на той час на території Русі, оскільки сам факт присутності суздальського князя на Волині означав порушення Юрієм укладеної з Ізяславом та його союзниками угоди². Дане твердження, скоріш за все, є вірним, але в такому випадку слід визнати, що й інші західні союзники Ізяслава Мстиславича також покинули його до початку лютого 1150 року.

Облога Луцька військами Юрія Долгорукого зайняла три тижні, після чого суздальський князь стільки ж часу простояв під стінами міста, ведучи попередні переговори з представниками ворожої коаліції³. Весь цей час Ізяслав Мстиславич змушений був залишатися у Володимирі-Волинському, не маючи можливості допомогти замкненому в Луцьку брату Володимиру, бо галицький князь скував сили Ізяслава, ставши зі своєю дружиною між Володимиром-Волинським та Луцьком⁴. Очевидно, Геза II у той момент більше дбав про безпеку свого королівства, ніж про надання ефективної допомоги своєму родичу.

Примирення Ізяслава з Юрієм відбулося у Пересопниці в квітні 1150 р.⁵ За укладеною між дядьком і племінником угодою Юрій залишався київським князем, але повертав Ізяславу новгородські волості. Крім того, супротивники обіцяли повернути одне одному майно, захоплене в ході бойових дій¹²⁸⁵. Остання умова виявилася більш важливою, оскільки в майбутньому сприяла новій ескалації конфлікту.

¹ Юрасовский А. В. К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи. С. 190–191.

² Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 98.

³ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 149–150.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 391.

⁵ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 152.

Навесні 1150 р. Юрій почував себе господарем становища у південній Русі. Для зміцнення союзу з Володимиром Володаревичем він у період нормалізації відносин із племінником видав свою доньку Ольгу заміж за сина галицького князя Ярослава. Інша його донька в той ж час вийшла заміж за новгород-сіверського князя Олега Святославича¹. Але влітку того ж року ситуація різко змінилася не на користь Юрія Долгорукого. Ізяслав Мстиславич вміло скористався самозаспокоєністю Юрія, який, певне, вважав, що у племінника ще не скоро з'являться сили для нового наступу на Київ. Ізяслав несподіваним рейдом захопив Пересопницю, скориставшись перебуванням там Гліба Юрійовича. Потім він змусив самого Гліба піти до нього на поклон. Відпустивши після цього невдачу князя до батька, Ізяслав заявив про те, що Пересопниця є частиною володінь його батька – Мстислава Великого².

Нова війна завершилася втечею Юрія Володимировича з Києва, проте через певний час Юрій знову, вже втретє, став великим київським князем. У зв'язку з цим доречно поставити питання про ефективність союзу Ізяслава Мстиславича із Гезою II. Угорський король, не маючи можливості особисто вирушити з військом на Русь через складне міжнародне становище своєї країни, обіцяв своєму руському союзнику підтримувати напруженість на кордонах Галицького князівства. Однак, якщо проаналізувати розвиток конфлікту між Ізяславом та Юрієм у 1149–1150 рр., виявляється, що аж до осені 1150 р. Володимир Володаревич мав повну свободу дій, примушуючи Ізяслава Мстиславича розпорошувати свої сили, що двічі запобігало поразці племінника у боротьбі з дядьком. Таким чином, Геза II з якихось причин не міг чи не хотів вжити рішучих дій проти свого безпосереднього східного сусіда, яким був Володимир Володаревич.

Хоча Геза II усвідомлював те, що назрівала велика війна між Угорщиною і Візантією, він вирішив особисто вирушити восени 1150 р. на Русь. На думку К. Я. Грота, угорський король, через невдачі свого війська, мав

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 393.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 396.

намір сам розібратися на місці з ситуацією, що склалася в південноруських землях, та допомогти своєму родичу створити сприятливі умови для перемоги над Юрієм Долгоруким, щоб не розпорошувати згодом свої сили в умовах вірогідної війни з Візантією¹.

Геза II, військо якого вже мало досвід невдалих військових операцій на Русі, цього разу підійшов до справи надання допомоги своєму союзнику серйозно, зібравши всі сили, що були в нього на той момент. У момент отримання звістки про перехід війська Гези II через Карпати, Володимир Володаревич перебував біля Белза. Літописець малює яскраву картину відчайдушних спроб князя зупинити вторгнення угорців у його володіння: «Він, почувши, що король уже ввійшов у Гору, і ту кинув вози свої, а сам гна з дружиною своєю до Перемишля»². Перемишль знаходився на південний захід від Белза, і Володимир хотів закрити угорцям шлях на Галич, проте чинити гідний опір угорському війську Володимир Володаревич був уже не в змозі. Геза II не тільки вдало використав фактор раптовості, але й дуже точно розрахував головний напрямок свого удару. В наслідок цього дружина Володимира Володаревича, яка заглибилася до приходу угорців на територію Володимиро-Волинського князівства, опинилася під загрозою оточення силами Гези II та Ізяслава Мстиславича, оскільки, з'явившись на околицях Перемишля, угорський король відрізав Володимиру прямий шлях відходу до Галича³. Оцінивши всю небезпечність ситуації, галицький князь відмовився від бойових дій з Гезою II і почав шукати виходу з війни дипломатичним шляхом⁴.

Безпосередня участь Гези II на чолі угорського війська в міжусобиці руських князів на боці Ізяслава Мстиславича довело ефективність союзу між Києвом та Арпадами на той час, хоча й у невеликих масштабах, оскільки Київ залишався в руках Юрія Долгорукого. З метою нейтралізації прихильників

¹ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства... С. 156.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 406.

³ Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 97.

⁴ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства. С. 158.

галицького князя в Угорщині Ізяслав Мстиславич вирішив зміцнити союз з Гезою II новими матримоніальними зв'язками.

Відразу після повідомлення про руйнування Гезою II володінь Володимира Володаревича, Київський літопис починає нову статтю наступними словами: «В той же час Ізяслав згадався зятем своїм королем і з'явився сестрою своєю королевою і пояша оу бана дчер за Володимера»¹. Дочка бана Белуша, який, як відомо, був дядьком Гези II, вирушила у Володимир-Волинський раніше за свого нареченого. Геза II намагався показати, яке значення він надає зміцненню матримоніальних зв'язків між угорською правлячою династією та родом Ізяслава Мстиславича: «Король же велику честь створи йому і сестра його і мужі его, і тако обдарувавши і всякими дари і відпустивши і до брата свого Ізяслава»². Геза II сподівався на те, що Ізяслав Мстиславич надасть йому у скрутну хвилину не менш дієву допомогу, ніж сам він у справі боротьби з Володимиром Володаревичем.

Разом із дочкою бана Белуша на Русь прибув загін угорців, якому Ізяслав Мстиславич дав у кормління м. Устилог³. Як тільки Володимир Мстиславич повернувся з Угорщини - було влаштовано його весілля. Літописець замовчує про те, чи приїхав чи хтось із угорських вельмож на обряд одруження, але, швидше всього, батько нареченої на весіллі був присутній, хоча автор розглянутого літописного сюжету його не згадує. На жаль, літописець не дає ніяких точних часових орієнтирів, коли відбувався від'їзд Володимира Мстиславича з Угорщини на батьківщину та його весілля з дочкою бана Белуша. Ці події мали місце, скоріш за все, не раніше грудня 1150 р.⁴

На рубежі 1150-1151 рр. відбулася помітна активізація відносин між угорським королем Гезою II та його шурином Ізяславом Мстиславичем, що втратив київський великокнязівський престол. Після одруження Ізяславова брата Володимира на дочці угорського бана Белуша, що зміцнило і без того

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 406–407.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 407.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 408.

⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 328.

міцні династичні зв'язки між Гезою та Ізяславом, останній вирішив нагадати угорському королю про обіцянку допомогти в боротьбі з Юрієм Долгоруким за Київ.

Ізяслав відправив брата до Угорщини через затримку початку нового походу угорського війська на Русь. Геза II у відповідь на прохання Ізяслава та Володимира «поусти ко Изяславу с Володимеромъ 10 тысячъ добрыхъ людии»¹. Відправлення такого значного контингенту воїнів свідчить про те, що Угорщина на той момент не була втягнута в масштабні бойові дії на інших фронтах. Але Геза II явно побоювався нового нападу з боку візантійського імператора Мануїла I і тому не очолив особисто направлене ним на Русь військо. Якщо врахувати, що у той період угорської історії загальна чисельність військ короля мала досягати приблизно 40 тисяч воїнів, виходить, що Геза II направив на допомогу своєму шурину чверть всіх військових сил Угорського королівства.

Чергова поява угорського війська в південно-західній Русі, ймовірно, відбулася в січні, найпізніше – на початку лютого 1151 р.² Після того як союзники зібралися у Володимирі-Волинському, вони відправилися в похід на Київ³. До цього їх спонукало не тільки прагнення застати противника зненацька, а й те, що на Київщині в них на той момент було багато союзників: В'ячеслав Володимирович (найстарший син Мономаха) зі своєю дружиною, кияни та берендеї⁴. Першим містом, де союзники зупинилися по дорозі до Києва, стала Пересопниця. Князем тут був на той час Андрій Юрійович (Боголюбський)⁵, посаджений батьком у цій важливій у стратегічному відношенні фортеці, що охороняла західні кордони київських володінь.

Військо Ізяслава рухалося обережно, враховуючи перебування у себе в тилу галицьких загонів, тому фактично воно було поділено на дві частини: його авангард йшов маршем на Київ, а ар'єргард повинен був стримувати

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 408–409.

² Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 151.

³ ПСРЛ. Т. IX. С. 185.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 409.

⁵ Там само. Стб. 410.

галичан, які незабаром з'єдналися з дружиною Андрія Юрійовича Боголюбського. Угорці перебували в одній колонії з основними силами волинського князя. Це військо рушило з Мильська на Дорогобуж, мешканці якого зустріли Ізяслава з хрестами, визнавши його своїм князем. Однак при цьому вони поставилися з недовірою до угорців, заявивши Ізяславу: «Це, княже, чужеземці Оугре з тобою, а бувше не створи зла ні що ж граду нашому». На це Ізяслав їм відповів: «Яз воюю Оугри і всі землі, але не на свої люди. Але хто мі ворог, того на того вождю, а ви ся не прислухаєтеся ні до чого»¹. Протиборчі сили зупинилися на різних берегах Случі, влаштувавши перестрілку лучників. Хоча зібране галицьким князем військо представляло велику небезпеку для Ізяславової коаліції, оскільки могло переслідувати її, на скликаній Ізяславом військовій раді було вирішено уникнути битви з ними. Ця нарада, з погляду теми нашої роботи, цікава тим, що в ній найактивнішу участь брали командири угорських загонів. Вислухавши міркування та пропозиції Ізяслава Мстиславича з приводу того, що краще, чекати, коли їх наздожене військо Володимира Володаревича та його союзників, або, уникнувши військового зіткнення з супротивником, застати зненацька Юрія Долгорукого і змусити його втекти з Києва, угорські «воєводи» відповіли: «Ми гості є твої. Оже добре надієшся на Кияни, то ти сам знаєш люди свої, а комонні під нами»². Відправивши брата Володимира у похід на Білгород, Ізяслав Мстиславич рушив з основними силами, серед яких були і угорці, прямо на Київ. На щастя для Володимира Мстиславича, білгородським князем у той час був син Долгорукого Борис, який у момент появи військ Володимира біля стін Білгорода бенкетував з дружиною. Дізнавшись про прихід ворожого війська, Борис Юрійович втік до батька в Київ. Панічні настрої сина передалися Юрієві, і він поспішив перебратися на лівий берег Дніпра, після чого сховався в Городці-Остерському. Все це перетворило похід Ізяслава Мстиславича на переможний марш на Київ. Зайнявши стольне місто, Ізяслав влаштував для

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 410.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 414.

його мешканців, дружинників та угорців бенкет, під час якого угорці здивували всіх своєю майстерністю в кінних змаганнях¹.

Втеча Юрія Долгорукого з Києва призвела до розпаду зібраної Володимиром Володаревичем коаліції, покликаної допомогти суздальському князю утримати свою владу у південній Русі. Більше того, розгніваний Володимир дорікнув своїм союзникам у злочинній безпечності, що сприяла різкому посиленню військових та політичних позицій Ізяслава Мстиславича.

Приблизно на початку квітня 1151 р. Ізяслав дізнався про те, що Володимир Володаревич повернувся до Галича, а Андрій Юрійович та Володимир Андрійович прямують до Городця-Остерського для об'єднання сил з Юрієм Долгоруким². З одного боку, переможна кампанія для Ізяслава була закінчена, а значить - угорське військо мало повертатися на батьківщину, але з іншого боку, ворог лише тимчасово відступив, зберігши свої сили і можливості залучення старих і нових союзників. В'ячеслав Володимирович, розуміючи, що війна з Юрієм Долгоруким скоро вступить у нову фазу і відчуваючи свою старість, передав синові свою дружину, проте цього було явно недостатньо для збереження влади Ізяслава в Києві.

Навряд чи Ізяслав Мстиславич, усвідомлюючи небезпеку збереження Юрієм основних військових сил для продовження боротьби за Київ, не постарався б умовити угорських воєвод продовжити війну до повного розгрому супротивника. У той же час єдино можливими аргументами угорців для відмови від участі у переслідуванні Юрія Долгорукого могли бути тільки їхня стомленість швидкими переходами, оскільки в повномасштабну битву з ворожим військом вони так і не вступили. Так чи інакше, але, відпускаючи угорців на батьківщину, князі-союзники вже подумували про те, як переконати угорського короля не затягувати з відправкою нової військової допомоги своєму руському союзнику. Зважаючи на те, що вони просили Гезу II надати

¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 314.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 416–417.

їм допомогу ще навесні, Мстислав Ізяславич був відправлений до Угорщини невдовзі після виходу з Києва допоміжного угорського війська¹.

Навряд чи буде помилковим припущення, що Юрій Долгорукий прагнув повернути собі Київ, скориставшись поверненням на батьківщину угорського війська та маючи відомості про відправлення Мстислава Ізяславича до Угорщини з проханнями про надання нової військової допомоги². Остання обставина змушувала Юрія швидше оповістити своїх союзників. Угорські загони, що прийшли у Володимир-Волинський наприкінці зими 1150/51 р., швидше за все, залишили Київ на початку квітня 1151 р.³ На цей же час припадає пік активності союзників Юрія Долгорукого.

Ізяславу Мстиславичу вдалося організувати ефективну оборону Києва. Усвідомлюючи, що сил для боротьби з племінником у нього явно недостатньо, Юрій відступив від Києва, чекаючи приходу свого вірного союзника Володимира Володаревича. «Угорський фактор», тобто очікування приходу посланої Гезою II військової допомоги, повинен був надавати стимулюючий вплив на діяльність зібраної Юрієм коаліції, змушуючи її якнайшвидше битися з противником за Київ. Геза II швидко прийняв рішення про посилку нового війська на Русь. Король досить оперативно направив своє військо на допомогу шурина, хоча в битву з полками Юрія вони вступити так і не встигли. В'ячеслав та його племінники (Ізяслав і Ростислав Мстиславичі, що прийшов зі Смоленська) вирішили не чекати приходу угорців, оскільки на той час їм довелося б воювати не лише з тими силами, яких вони змусили відступити від Києва, а й із військом Володимира Володаревича. Противники Юрія Долгорукого вирішили нав'язати йому битву до приходу йому на допомогу галицьких полків⁴.

Вирішальна битва між військами Ізяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого відбулася в травні 1151 р на р. Рут. В'ячеслав та його племінники

¹ Татищев В. Н. Собрание сочинений. Т. III. С. 27.

² Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 152.

³ Там само. С. 153.

⁴ Фонт М. Венгерско-русские политические связи... С. 99.

прагнули завдати удару Юрію до з'єднання його війська з галицькими полками. Розрахунок супротивників Юрія виявився вірним, і їм вдалося розгромити ворожу коаліцію і змусити суздальського князя відступити до Переяславля. Половці відразу ж його кинули, тому сил для продовження боротьби з братом і племінниками у його на той момент не було.

Галицький князь, дізнавшись про поразку Юрія на р. Рут, не став поодиноці воювати з Ізяславом і вирушив назад у свої володіння. Шансів успішно протистояти армії, яка за чисельністю перевищувала військові сили, які були надіслані угорськими королями на Русь, у нього було небагато, але незабаром йому вдалося легко розгромити військо Гези II та дружину Мстислава Ізяславича. Можливо, саме відчуття своєї військової переваги над галицьким князем притупило пильність угорських командирів, які дозволили своїм воїнам пиячити у той момент, коли військо Володимира Володаревича знаходилося в безпосередній близькості від них. В ситуації, що склалася галицький князь вирішив не чекати, коли угорці та дружини союзних їм руських князів, об'єднавшись, вирушать у похід у його володіння, а діяти так само, як Ізяслав Мстиславич по відношенню до Юрія Долгорукого, тобто максимально використати фактор раптовості нападу. Літописець у розповіді про перемогу Володимира Володаревича над дружиною Мстислава Ізяславича і угорцями, що прийшли з ним, намагається виправдати успіх галицького князя тим, що Мстислав не знав про те, що галичани «крадуться» за ним по п'ятах, чекаючи на сприятливий момент для нападу¹. В результаті нападу війська Володимирка Володаревича на сп'янілих угорців, більша частина останніх загинула.

Літописні статті 1146–1154 рр. описують поїздку Мстислава Ізяславича за новою військовою допомогою до Гези II навесні 1152 р. досить скупо². Виходячи з цих даних, не можна навіть приблизно сказати, скільки часу зайняла цього разу підготовка угорського війська до чергового походу на

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 335

² Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства. С. 186–189.

південно-західну Русь. Судячи з характеру літописних оповідань, Геза II не відразу відгукнувся на прохання шурина¹. Лаврентіївський літопис зберіг відсутню в Іпатіївському списку звістку про те, що Мстислав Ізяславич був посланий батьком не тільки в «Угри», але і в «Ляхи», проте «Ляхові ж не ідоша...»².

Початок війни зібраної Ізяславом Мстиславичем коаліції з Володимиром Володаревичем слід датувати не раніше кінця весни 1152 р. враховуючи те, що до приходу угорців князями антигалицької коаліції було проведено цілу низку важливих заходів, які зайняли декілька тижнів (спалення Городця-Остерського, прибуття посла з Угорщини, поїздка Мстислава Ізяславича з місією у відповідь до Гези II, збір угорського війська та його перехід з центру країни через Карпати до південно-західної Русі). Найбільш вірогідною датою конфлікту є літо 1152 р. Цієї ж думки дотримуються угорські дослідники³. Судячи з інформації Київського літопису, посланий до Угорщини Мстислав Ізяславич чекав при королівському дворі, доки настане слушний момент для виступу війська на Русь. Швидше за все, Геза II наважився вирушити в похід за Карпати тільки після того, як отримав звістку про відхилення німецькою знаттю пропозиції Фрідріха Барбаросси покарати Угорщину за вихід із кола земель, підконтрольних німецьким імператорам⁴.

Після сповіщення Ізяслава посланцем про те, що угорці вирушили в похід, військо коаліції рушило на Галич. Під час переходу до кордонів Галицької землі до Ізяслава у Дорогобужа приєдналася дружина його брата Володимира, а в Пересопниці – полки Володимира Андрійовича та іншого брата Ізяслава – Святополка. При цьому слід звернути увагу на те, що Ізяславові дружини просувалися тією ж дорогою, якою свого часу (1123 р.) угорський король (Іштван II) йшов разом з Ярославом Святополковичем на

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 446.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 336.

³ Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства. С. 186–189.

⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 332.

Володимир-Волинський, втрачений Ярославом у боротьбі з Володимиром Мономахом¹.

Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, найбільш ранні джерела, що містять відомості про похід угорського війська в Галицьке князівство в 1152 р., оповідають про нього по-різному. За версією Лаврентіївського літопису, Володимир Володаревич вперше зіткнувся з армією Гези II ще до приходу до Галицького князівства руських союзників останнього. Володимир спочатку, доки не підійшло військо Ізяслава Мстиславича, спробував не пустити угорців у свої володіння, але не досяг у цьому помітного успіху і був змушений втікати в Перемишль, звідки він одразу почав просити Гезу II про мир. Згодом, після об'єднання угорських та руських військ антигалицької коаліції, Володимир Володаревич, який злякався переважаючих його сил противників, змушений був вдруге бігти в Перемишль².

Іншу версію ходу бойових дій дає Іпатіївський літопис. Автор розповіді (або його інформатор) явно перебував у війську Ізяслава Мстиславича, тому тут майже немає відомостей про дії Гези II під час очікування ним приходу руських союзників, крім тих, що принесли послы, відправлені угорським королем до Ізяслава Мстиславича. Оскільки метою послів було запрошення руських князів на військову раду, автор цього сюжету Іпатіївського літопису нічого не повідомляє про те, що робив Геза II в час п'ятиденного очікування князів³. У зв'язку з цим виходить, що Володимир Володаревич лише один раз рятувався втечею до Перемишля під час бойових дій 1152 р. Якщо звернутися до тексту Лаврентіївського літопису, то він свідчить не про те, що галицький князь був двічі розбитий, а про те, що він двічі утік від своїх супротивників.

Коли військо Ізяслава дійшло до р. Сан, до нього прибув посол від угорського короля. Посол повідомив Ізяславу, що Геза II вже п'ятий день чекає його у Ярославля і просить своїх союзників поквпитися. Наступного дня

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб. 336–337.

² ПСРЛ. Т. I. Стб. 339.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 446–447.

Ізяславове військо було вже поруч із місцем розташування угорської армії, і король вислав назустріч союзникам полк чисельністю понад тисячу воїнів. Ізяслав вирушив до Гези II, що виїхав на зустріч йому «з радістю, і ту обуставшись з великою любов'ю і з великою честю. І ехаста і зсідоста в короля в наметі, і почав думати, як завтра рано поїхати битися до реки до Санові, і тако оугадаша»¹.

Угорський історик XVIII ст. Д. Прай і М. М. Карамзін пишуть про те, що разом із Гезою II у 1152 р. на Русь прибули його брати Ладислав (Ласло) та Стефан (Іштван)². Проте значної переваги русько-угорському війську це не додало. Роль керівника військової операції проти Володимира Володаревича взяв на себе Геза II. Від Ярославля союзники вирушили вгору по течії Сана до Перемишля, на підступах до якого мала відбутися вирішальна битва русько-угорського війська з армією галицького князя. Сили були явно нерівними і від початку битви загони угорців та їх руські союзники почали громити галичан. Володимир Володаревич, рятуючись втечею, був оточений загонами угорців та чорних клобуків і ледве зміг прорвати вороже оточення і врятуватися в Перемишлі зі своїм боярином Збігневом Івачевичем³.

Переможений князь зрозумів, що його подальший опір не має ніякого сенсу, тому відразу ж запросив мир. При цьому Володимир використовував усі засоби для якнайшвидшого підписання миру, намагаючись одночасно викликати до себе співчуття як до вмираючої людини, нагадати Гезі II про свої заслуги перед його батьком⁴ і підкупити угорських вельмож, у тому числі архієпископа, який перебував при королівському війську та заплатити угорцям гроші за їхніх співвітчизників, які загинули від рук його воїнів під Сапогинем⁵. Головною небезпекою для себе Володимир Володаревич вважав видачу його Ізяславу Мстиславичу, тому він відкрито просив Гезу II не робити цього, а у разі своєї близької смерті доручав угорському королю подбати про свого сина

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 447.

² Карамзин Н. М. История Государства Российского. Т. III. С. 156.

³ Там само. Стб. 448.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 450.

⁵ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 332.

Ярослава¹. Обрана Володимиром Володаревичем тактика принесла йому успіх. Хоча Гезу II просили передати галицького князя в руки Ізяслава, архієпископ та вельможі «Змовили короля, а б не стояв на ньому і волі королеви не створив»². Досягши першої мети, Володимир також швидко мав намір досягти наступного дипломатичного успіху – відходу угорського війська за Карпати. Заради цього він був готовий дати будь-яку клятву. І це принесло йому дипломатичну перемогу.

Таким чином, головною причиною дипломатичної поразки Ізяслава Мстиславича була продажність угорської знаті, проте навряд чи вона була єдиною. Жалість до вмираючого, небажання «добивати» його, про що прямо сказав Геза II, могли бути прикриттям цілком прагматичних зовнішньополітичних устремлінь. До того часу під контролем Ізяслава Мстиславича перебували, крім Київської землі, також Переяславська, куди після відходу Юрія Долгорукого з Городця-Остерського вирушив княжити Ізяславів син Мстислав, і Волинь, князем якої був Ізяславів брат Святополк³. Поширення влади Ізяслава Мстиславича на Галицьке князівство означало створення на кордонах Угорщини сильної землі, що таїла в собі потенційну загрозу для Угорського королівства. Дізнавшись про рішучу відмову Гези II виконати прохання своїх руських родичів, Володимир Володаревич поспішив з покайням до Ізяслава Мстиславича⁴. Умови угоди продиктував галицькому князю Геза II. Володимир повинен був присягнути, що віддасть всі захоплені в Ізяслава міста та стане вірним союзником київських князів.

Після відходу угорського війська Ізяслав вирушив до Володимира-Волинського, звідки направив посадників до міст, які Володимир Володаревич заприсягся повернути їх законному волостелю. Але галицький князь відмовився повертати отримані ним від Юрія Долгорукого території⁵. Покладаючись на чесне королівське слово, Ізяслав Мстиславич не став знову

¹ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 175–176.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 451.

³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 333.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 451–452.

⁵ ПСРЛ. Т. II. Стб. 454.

збирати коаліцію для чергового покарання віроломного Володимира, проте військо Гези II так і не з'явилося більше на Русі. Наступний етап активного втручання угорських королів у руські справи припадає вже на час правління Бели III (1172-1196).

Таким чином, походи угорського війська на Русь в 1151-1152 рр. яскраво продемонстрували не лише тісні союзницькі відносини між Гезою II та київськими князями-співправителями Ізяславом Мстиславичем і В'ячеславом Владимировичем, а й прагнення кожного з союзників відстоювати власні політичні інтереси. Так, угорський король відповідав далеко не на всі прохання свого шурина, відповідно до міжнародної обстановки, що склалася навколо Угорщини. Розгромивши Володимира Володаревича в 1152 р., Геза II не піддався на вмовляння своїх руських союзників, які просили короля відняти у Володимира його волость, оскільки Арпади не були зацікавлені в появі на їх східних кордонах сильної держави у складі Київського, Переяславського, Волинського та Галицького князівств. Крім того, у Володимира Володаревича були свої прихильники в Угорщині, які мали помітний вплив при дворі Гези II. Планів анексії Галицької землі чи затвердження на місцевому княжому столі представника роду Арпадів в угорської правлячої верхівки на той час ще не було, оскільки в умовах угорсько-візантійського конфлікту та загрози війни з Німеччиною, правителі якої відкрито заявляли про своє прагнення повернути Угорщину в ленну залежність від Священної Римської імперії, про це не могло бути й мови.

РОЗДІЛ 5.

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1160-х-1190-х РР.

§5.1. Велике князювання Юрія Долгорукого в контексті русько-угорських відносин.

Разючі зрушення в русько-угорських стосунках починають простежуватися зі зміни політичної ситуації в 1155 р. на Русі. З цього часу і аж до своєї смерті, яка наздогнала Юрія Долгорукого 15 травня 1157 р., суздальський князь намагався вибудувати на півдні Русі нову політичну систему, домагаючись від Рюриковичів визнання свого «старшинства» шляхом ув'язнення з ними мирних договорів. В результаті на Русі склалася ситуація, вкрай несприятлива для подальшого поступального розвитку русько-угорських відносин. Видається вірною характеристика політичної ситуації, яку створив після остаточного затвердження в Києві Юрій Долгорукий, дана М.Д. Приселковим: «Становище Юрія було блискучим: у Переяславлі сидів син його Гліб, у Вишгороді – син Андрій, у Турові – син Борис, на Пороссі – син Василько, у Галичі – зять Ярослав Володимирович, у Смоленську – покірний Ростислав, у Чернігові – покірний Ізяслав, у Новгороді – син Мстислав. Все гніздо чернігівських князів у руці Юрія, як і Володимир Мстиславич Володимирський та Ярослав Ізяславич Луцький. Тільки Мстислав Ізяславич не з'явився з покірною головою до Юрія...»¹.

Якщо за правління у Києві Ізяслава Мстиславича на півдні Русі був один постійний «оазис» ворожості до Угорщини – Галицьке князівство, то тепер залишився лише один «оазис», де сидів дружній Арпадам князь – Володимиро-Волинське князівство, та й то не надовго, оскільки Юрій Володимирович поставив за мету досягти поширення свого впливу на всі без винятку землі південної Русі. Через кілька місяців після затвердження у Києві Юрій Долгорукий організував похід на Волинь проти непокірного внучатого племінника. Мстислав Ізяславич перебував на той час у Пересопниці, куди

¹ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси... С. 212.

прийшли полки залежних від Юрія князів, які змусили Мстислава бігти спочатку в Луцьк, а потім у Польщу¹.

Відновлення Юрієм Долгоруким підпорядкування Руської церкви Костянтинопольській патріархії та приїзд до Києва у 1156 р. нового митрополита Костянтина яскраво продемонстрували провізантійську спрямованість зовнішньої політики Юрія, що виключало встановлення ним союзницьких відносин із Арпадами. Однак, незважаючи на успіхи Юрія в плані припинення боротьби за Київ, ситуація на півдні Русі була далекою від повного «умиротворення». За домовленістю з Юрієм владимиро-волинським князем став його племінник Володимир Мстиславич, який сподівався домогтися від Гези II нової військової допомоги для боротьби з дядьком².

Поїздка до двору Гези II його тещі, швидше за все, була викликана не тільки розрахунком на те, що спільними зусиллями його діяльної дружини та її матері вдасться переконати короля в необхідності угорської військової допомоги, яка могла б змінити політичну ситуацію на Русі. Якби Володимир Мстиславич відправив до двору Гези II своїх послів, це могло б викликати різку негативну реакцію Юрія Долгорукого, а тут начебто вдова Мстислава Великого поїхала відвідати свою доньку та онуків, хоча навряд чи можна сумніватися в тому, що вдова княгиня мала від сина конкретні вказівки з приводу залучення зятя до справи встановлення міжкнязівських відносин.

Незадовго до візиту тещі Геза II (у першій половині 1155 р.) уклав перемир'я з Мануїлом Комніном терміном на п'ять років. Здавалося б, після цього король цілком міг надати військову допомогу своїм руським родичам, які потребували її на той момент гостро, ніж свого часу Ізяслав Мстиславич у розпал боротьби з Юрієм Долгоруким за Київ. Однак зовнішньополітична ситуація у південній Русі не дозволяли Гезі II відправити навіть частину угорського війська на Русь.

¹ ПСРЛ. Т. I. Стб 345.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 482–483.

Якщо говорити про становище на Русі, то угорська правляча верхівка, безумовно, розуміла, що політика замирення Юрія Володимировича зі своїми колишніми противниками принесла певні плоди, а серед Мстиславичів після смерті Ізяслава не було рівного йому лідера. Щоб у таких умовах «добути» Київ для одного зі своїх родичів, Гезі II довелося б знову посилати на Русь все королівське військо, включаючи загони з усіх комітатів. При цьому необхідно було б залишити військо і на кордонах сильного Галицького князівства, де правив зять Юрія Долгорукого Ярослав Володимирович (Осмомисл), який, як можна зробити висновок з літописних текстів, ніколи не слухався тестя, коли той наказував йому виступити у похід.

У 1156 р. Мстислав Ізяславич раптово напав на «стрия свого» Володимира Мстиславича, який княжив у Володимирі-Волинському. В тому ж 1156 р. склалася вкрай несприятлива обстановка і для Угорського королівства, перед яким відкривалася альтернатива: або війна з двома імперіями, між якими розташовувалася Угорщина, чи відбиття спроби німецького імператора Фрідріха I (Барбаросси) посадити на угорський престол бунтівного герцога Іштвана. Відправляти в такій ситуації військо для наведення ладу всередині клану Мстиславичів було б дуже нерозумно, тому Геза II і не став цього робити. Відмовою угорського короля втрутитися у міжусобиці на Волині вирішив скористатися Юрій Долгорукий, який згадав про свою давню обіцянку не залишити без волості свого племінника Володимира Андрійовича – сина Андрія Доброго, який княжив у 1119–1132 рр. на Волині. Взимку 1150/1 р. військо Юрія, до якого увійшли також полки його синів, Володимира Андрійовича та Ярослава Осмомисла, вирушило у похід на Волинь. Пізніше до цій княжій коаліції приєднався Володимир Мстиславич, який повернувся з Угорщини¹.

Нездатність Юрія відібрати волость у Мстислава Ізяславича призвела до того, що його авторитет серед Рюриковичів впав настільки, що почався процес

¹ Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь. Вып. 7. М., 2007. С. 124.

складання проти нього нової коаліції, для якої головою став смоленський князь Ростислав Мстиславич. Крім того, план захоплення Києва виношував і один із представників чернігівської гілки Рюриковичів – Ізяслав Давидович, який також уже певний час княжив у Києві. Однак до війни справа не дійшла, оскільки Юрій Долгорукий, швидше за все, був отруєний на бенкеті і помер 15 травня 1157 р. Його смерть викликала новий етап боротьба за київський стіл. Найбільш авторитетний із тодішніх претендентів на владу в Києві – Ростислав Мстиславич – не поспішав залишати свій Смоленськ. Безпосереднім же наступником Юрія став Ізяслав Давидович. Лише в 1159 р., після вигнання Ізяслава з Києва Мстиславом Ізяславичем, останній передав київський стіл своєму дядькові Ростиславу Мстиславичу, який прокняжив у Києві до своєї смерті в 1167 р.¹

Затяжний конфлікт між василевсом Мануїлом I Комніном і угорським королем Гезою II, який був, по суті, боротьбою за гегемонію на Балканах, продемонстрував приблизну рівність сил протиборчих сторін. Незважаючи на низку великих перемог візантійського війська, здобутих у 50-ті роки XII ст., нанести нищівну поразку угорській армії йому так і не вдалося. У зв'язку з цим обидва государі шукали союзників в суміжних країнах, у тому числі на Русі. Ствердження на київському столі в 1159 р. смоленського князя Ростислава Мстиславича не послабило напруження княжих усобиць як в південній Русі, центрами якої були Київ, Чернігів та Переяславль, так і в інших регіонах Східної Європи. На той час рід Рюриковичів розрісся вже настільки, що представники практично всіх його гілок змушені були регулярно вирішувати проблеми виділення все нових волостей або міст княжичам майже щороку. Випадки вигнання князів з їх володінь стали повсякденною політичною реальністю².

¹ Полякова С. Г. Русско-венгерские отношения в свете династических браков XI–XIII вв. // Вестник БГУ. Ч. 2. Брянск, 2006. С. 23.

² Фонт М. Геза II и Изяслав Киевский // Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica. Szeged. T. XV, 1982. С. 87.

Своєрідність політичної ситуації на півдні Русі в момент другого князювання в Києві Ростислава Мстиславича, полягала в тому, що фактично він був посаджений на престол своїм племінником - володимиро-волинським князем Мстиславом Ізяславичем та правителем Галича Ярославом Осмомислом. Хоча Ростислав висунув при цьому умови свого переходу зі Смоленська до Києва, Мстислав лише формально визнавав «старшинство» дядька і при кожній нагоді вступав із ним у полеміку.

Слід відмітити, що головним аспектом взаємин між Києвом та Константинополем на рубежі 50–60-х років XII ст. було відновлення зв'язків між патріархом і київським митрополитом, які служили Візантії головним інструментом політичного тиску на Русь. Робити в такій ситуації будь-які дії щодо притягнення київського князя як союзника у боротьбі з Гезою II було явно передчасним, тому в перші роки після другого приходу Ростислава смоленського на київське князювання навряд чи передбачали в Константинополі. Політична слабкість Ростислава Мстиславича яскраво виявилася в 1161 р., коли він змушений був тимчасово залишити Київ, поступившись Ізяславу Давидовичу. Все це не могло не сприяти падінню зовнішньополітичної ролі Києва¹.

На тлі ослаблення Києва та тимчасової відмови суздальських князів від втручання у південноруські справи помітно зросла роль Галича, особливо в очах сусідів, які виборювали гегемонію на Балканах. На той час володіння галицьких князів межували не лише з Угорщиною, а й з Візантією на Нижньому Дунаї. Звісно, обидві держави були зацікавлені у залученні тодішнього правителя Галича Ярослава Осмомисла на свій бік. При цьому ситуація була досить складною. З перших років свого князювання Ярослав узяв курс на нормалізацію відносин з Арпадами². Крім того, Гезу II та

¹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 105.

² Фонт М. Политические отношения венгерского короля Гезы II с Русью // Hungaroslavica, 1983. С. 38.

галицького князя зближало те, що їхні родичі, які оспорювали у них престол (герцоги Ласло та Іштван, а також Іван Берладник) переховувалися у Візантії¹.

Оскільки Ярослав Осмомисл був одним із тих, хто посадив на київський стіл Ростислава Мстиславича, між цими князями виник союз, спрямований проти «берладників» і нападавших на землі північніше від низов'їв Дунаю половців. При цьому Ростислав, судячи з усього, визнавав ці території володінням галицького князя. Такий глибокий поступ Ярослава на південь не могло не стурбувати Візантію. У 1162 р. до Мануїла I прибули вислані Андрієм Боголюбським його мачуха і зведені брати. Одному з них - Васильку - імператор дав у володіння чотири міста на Дунаї, щоб той тримав проникнення галицького князя в Північне Причорномор'я². На думку Л. Войтовича, експансія Ярослава Осмомисла у південному напрямку зачіпала інтереси не лише Візантії, а й Угорщини, Польщі та половців³.

Таким чином, у рік смерті Гези II (1162 р.) Візантія та Галицьке князівство перебували у стані «мирного співіснування». Поліпшення відносин Ярослава Осмомисла з Угорщиною не відповідало планам Мануїла I Комніна, проте він поки що нічого не міг зробити для відновлення союзницьких відносин з Галичем, які існували в роки князювання там Володимира Володаревича (1141-1153 рр.). Більше того, Візантія (як вказувалося вище) на той час розглядала Галицьке князівство як потенційну загрозу своїм володінням і, на думку В. Т. Пашуто, намагалася «протипоставити на Дунаї Осмомислу інших руських князів»⁴.

Останні роки правління Гези II були відзначені спробами короля налагодити стосунки зі своїми братами. Головною причиною розбратів у роді Арпадів було прагнення Гези II передати престол своєму малолітньому синові Іштвану (майбутній Іштван III), не дивлячись на те, що в Угорщині не було

¹ Козачок О. Проблема сусідства Галицького князівства та Візантії у середині – другій половині XII століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XIX-XX, 2017. С. 71-72.

² Котляр Н. Ф. Стратегия обороны галицкими и волынскими князьями государственных рубежей в XII в. // Византийский временник. 2006. Т. 65 (90). С. 82.

³ Войтович Л. В. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: історія і культура, 2010. Вип. 3. С. 203.

⁴ Очерки истории СССР. IX–XIII вв. С. 369.

традиції спадкування престолу від батька до сина. Багатодітність Бели II стала однією з причин боротьби за владу в Угорщині в 1163–1165 рр.¹ Дядьки принца Іштвана – герцоги Ласло та Іштван – відкидали будь-які спроби старшого брата компенсувати їм позбавлення прав успадкування престолу підвищенням їх статусу приблизно до рівня «молодших королів»².

31 травня 1162 р. Геза II вмирає у віці близько 30 років. Звичайно, його син і спадкоємець Іштван III був ще дуже молодим. Смерть Гези II послужила сигналом для Мануїла I, який відразу ж після отримання відомості про це вирушив з військом і герцогом Іштваном у бік Белграда (Нандорфехервар). Євфросинії Мстиславні довелося пожинати плоди політики свого покійного чоловіка, в результаті якої основна маса тодішньої еліти не підтримала вдову королеву і оголошеного Гезою II наступника престолу. Перше правління Іштвана III тривало один місяць і, в силу ситуації, він на той час не був коронований. Хоча угорська знать не підтримувала ставленика візантійського імператора – герцога Іштвана, їй вдалося домовитися з Мануїлом Комніном, який погодився на заняття престолу старшим із братів Гези II – герцогом Ласло. Короткочасне правління Ласло II (липень 1162 р. – січень 1163 р.) не залишило помітного сліду в історії Угорщини. Це був час повного затишшя у зовнішній політиці Арпадів. Що ж до сусідів Угорського королівства, то вони, як це зазвичай буває при зміні сусіднього государя, мали «витримати паузу», поки новий правитель не визначиться із зовнішньополітичними пріоритетами. Смерть Ласло II 14 січня 1163 р. призвела до деякого пом'якшення політичної ситуації в країні³.

В 1163 р. Угорщину повернувся бан Белуш, який залишив трон великого жупана Сербії і знову обійняв найвищу придворну посаду надору – тепер уже

¹ Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. Памяти Владимира Павловича Шушарина. Сборник статей. Москва, 2004. С. 103–104.

² Юрасов М.К. Отражение перемен в политической ситуации Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло // Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия, как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 11–13 апреля 2001. Материалы конференции, Москва 2001. С. 205.

³ Там само. С. 206.

у свого внучатого племінника Іштвана III. Повернення Белуша, безперечно, зміцнило позиції вдовствуючої королеви Євфросинії Мстиславни. Вона і Белуш, через своє православне віросповідання та антивізантійські політичні погляди, прагнули до повної незалежності Угорщини від сусідніх імперій¹. Внутрішньополітична боротьба Іштвана III з антикоролем Іштваном IV проходила з втручанням руських військ. Аргументом на користь участі саме галицьких військ у подіях 1164 р. на угорсько-візантійському порубіжжі є подальша спроба встановлення матримоніальних зв'язків між Ярославом Осмомислом та Іштваном III. Оскільки основні події, пов'язані з заручинами угорського короля з дочкою Ярослава Володимировича, належать до наступного, 1165 р., з великою ймовірністю це можна розцінювати як закономірний наслідок військової допомоги, наданої галицьким князем сусідньому государю².

Яка була роль Євфросинії Мстиславни в цьому процесі, сказати важко. Джерела підтверджують лише факт звернення вдової королеви до правителя Чехії Владислава II. Як відомо, Євфросинія, сестра Ізяслава Мстиславича, який боровся з батьком Ярослава Осмомисла Володимиром Володаревичем, мала підтримувати антигалицькі настрої при дворі свого чоловіка Гези II. Проте помітне покращення галицько-угорських відносин після смерті спочатку Володимира Володаревича (1153 р.), а потім і Мстислава Ізяславича (1154 р.), цілком могли спонукати Євфросинью Мстиславну відправити послів до Ярослава Володимировича, не тільки як до найближчого східного сусіда, але і як до князя, який проводив на той час антивізантійську політику³.

Смерть Іштвана III 4 березня 1172 р. спочатку не обіцяла боротьби за владу, яку колись довелося пережити покійному королю. Хоча наступний за старшинством син Гези II герцог Бела перебував на той час у Візантії, він був обраний королем на зборах угорської знаті⁴. Хоча Бела III був наступним після

¹ Исаевич Я. Д. Карпатский регион в эпоху Киевской Руси и феодальной раздробленности // Украинские Карпаты. История. Киев, 1989. С. 45.

² Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 145.

³ Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 27-29.

⁴ Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // Венгры и их соседи по

Іштвана III сином Гези II, отже, мав усі права на заняття угорського трону, його мати – вдовствующа королева Євфросинія Мстиславівна, яка зберігала свій вплив на державні справи і після досягнення її синами повноліття, активно підтримувала претензії на престол герцога Гези – молодшого брата Бели III. Скоріш за все вона розраховувала на підтримку своїх західних сусідів та родичів Рюриковичів. На момент смерті Іштвана III в Естергомі перебували герцог Баварії та Саксонії Генріх Лев та австрійський герцог Генріх II Язомірготт: перший із них прямував у паломництво на Святу землю, а другий супроводжував його¹. Фактично мати нового короля виступила його політичним супротивником.

Своєрідність політичної ситуації в Угорщині, коли короля, який виховувався в Візантії, підтримали не лише василевс, а й глава католицького світу, а у ворожому йому таборі перебували королева-мати і її австрійські родичі, що походила з Русі, пояснюється, перш за все, втратою Євфросинією політичних зв'язків з батьківщиною. Крім того, будучи сестрою київського князя Ізяслава Мстиславича, який проводив відкриту антивізантійську політику, вона ніколи не відчувала конфесійну близькість із Візантією, тим більше проживала в країні, що офіційно належала до католицького світу. Одруження її старшого сина Іштвана III на дочці австрійського герцога Генріха Язомірготта зблизила Євфросинію із західними сусідами, на допомогу яких вона тільки і могла сподіватися, відстоюючи претензії свого молодшого сина на корону св. Іштвана².

§5.2. Русько-угорські відносини в контексті внутрішньої та зовнішньої політики Андрія Боголюбського, Всеволода Велике Гніздо та Ярослава Осмомисла.

Останні роки князювання Андрія Боголюбського (1157-1174) відзначені прагненням володимирського князя діяти виходячи з його переконаності у

Центральной Европе в Средние века и Новое время. Памяти Владимира Павловича Шушарина. Сборник статей. Москва, 2004. С. 104.

¹ Волощук М.М. Особливості русько-угорських відносин у період об'єднання Галицького і Волинського князівств (1199 – 1205 рр.) // ROSSICA ANTIQUA. 2012. №2. С. 65.

² Там само. С. 67.

своєму старшинстві над усіма руськими землями. 19 серпня 1170 р. помер волинський князь Мстислав Ізяславич і останні п'ять місяців правління в Києві посадженого Андрієм на князювання молодшого брата Гліба Юрійовича пройшли спокійно. Проте 20 січня 1171 р. Гліб помер, і київський стіл зайняв дорогобузький князь Володимир Мстиславич (15 лютого - 30 травня 1171 р.) – дядько Мстислава Ізяславича, якого запросили до Києва його племінники Давид та Мстислав Ростиславичі – представники смоленської князівської гілки¹. Дружиною Володимира Мстиславича була дочка бана Белуша (Білоша) – дядька угорського короля Гези II². Враховуючи те, що сестра названого князя була вдовою угорською королевою, можна стверджувати, що він мав на той час найбільш тісні родинні зв'язки з Арпадами, проте скористатися ними за три з половиною місяці перебування на київському столі Володимир, звісно, не міг.

Вокняження Володимира Мстиславича в Києві не сподобалося володимирському князю Андрію Боголюбському, який зажадав від нього звільнити київський стіл для Романа Ростиславича, який князував у Смоленську. Смерть Володимира Мстиславича та прихід у Київ Романа на початку липня 1171 р. сприяли тимчасовому заспокоєнню володимирського князя, проте мирний період тривав недовго. 1173 р. був відзначений масштабним конфліктом Андрія з Ростиславичами, що закінчився поразкою війська зібраної Андрієм коаліції під стінами Вишгорода³.

З цього часу суздальські князі надовго втратили вплив у південно-руських землях, оскільки найвидатніший правитель північно-східної Русі Всеволод Велике Гніздо (1176–1212) досяг приблизно такого ж ступеня втручання у політичне життя південноруських князівств, як Андрій Боголюбський, лише після смерті київського князя Святослава Всеволодовича у

¹ Головки О.Б. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 119.

² Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от наидавнейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 68.

³ Головки О.Б. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 121.

1194 р. У той час господарями становища на півдні були представники смоленської гілки Мономашичів, які повернули собі Київ, де знову сів Роман Ростиславич¹. Тимчасовому припиненню втручання владимирських князів у події навколо Києва сприяла боротьба за владу на північному сході Русі, що розгорнулася після вбивства Андрія Боголюбського у 1174 р.

З погляду теми справжньої роботи має значення ситуація, що склалася у розглянутий час у прикордонних з Угорщиною князівствах – Галицькому та Володимиро-Волинському. Щодо Волині, то після смерті Мстислава Ізяславича йому безперешкодно наслідував син Роман Мстиславич (1170–1205), оскільки брат померлого – Ярослав Ізяславич, що княжив у Луцьку, був націлений на заняття київського столу. В цілому ж ситуація на Волині у 70-ті роки XII ст. була досить стабільною². Хоча Роман був онуком Ізяслава Мстиславича – брата угорської вдовствующої королеви Єфросинії, він ніяк не використовував свої династичні зв'язки з Арпадами. Як показали наступні події, Роман Мстиславич значно більшою мірою відчував себе онуком Болеслава III Кривоустого, тому у випадках, коли йому була потрібна військова підтримка, волинський князь насамперед звертався до свого троюрідного брата – краківського князя Казимира II Справедливого³.

На відміну від спокійної Волині у Галицькому князівстві на початку 1170-х років. розгорівся конфлікт усередині княжої сім'ї. Оскільки Ярослав Осмомисл віддав перевагу коханці Анастасії, замість законної дружини Ольги Юріївни, остання втекла в 1170 р. до Польщі з сином Володимиром та групою бояр на чолі з Костянтином Серославичем. Втікачі пробули у володіннях П'ястів вісім місяців. За цей час Володимир Ярославич домовився зі Святославом Мстиславичем – молодшим братом Романа, що княжив у Володимирі-Волинському – про те, що Святослав дасть Володимирові Червен і допомагатиме йому у боротьбі за галицький стіл. Володимир та Ольга

¹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. К., 1985. С. 102.

² Головки О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. С. 19.

³ Там само. С. 34.

Юрїївна йшли до Червена, коли до них прибув гонець із звісткою про те, що в Галичі сталося повстання проти Ярослава Осмомисла, внаслідок якого князя було заарештовано, його коханка «Настасья» спалена на вогнищі, а їхнього сина Олега відправлено в ув'язнення. Крім того, повсталі побили прихильників непопулярного князя. Галичани змусили Ярослава поклястися на хресті «яко йому мати княгиню в правду»¹. Все це спонукало Ольгу та Володимира повернутися до Галича. Біля двох років Ярослав Володимирович виконував умови цієї клятви. Однак у 1173 р. Ольга Юрїївна і Володимир Ярославич знову тікають з Галича, на цього разу до Луцька до Ярослава Ізяславича. Реакція Ярослава Осмомисла на другу втечу своїх самих близьких родичів показує, що галицький князь за два роки, що пройшли після повернення дружини та сина з Польщі, помітно зміцнив своє політичне становище. Цього разу Ярослав Володимирович найняв поляків, спалив два міста в Луцькій волості і зажадав від Ярослава Ізяславича видати йому непокірного сина². Що стосується Ольги Юрїївни, то вона, скоріш за все, до Галича вже не повернулася.

Друга половина 70-х XII ст. була відзначена на Русі складанням нової політичної ситуації у зв'язку з тимчасовим ослабленням впливу на загальноруські відносини володимирських князів. Смерть Андрія Боголюбського в 1174 р. призвела до боротьби за володимирський стіл, в результаті якої до влади прийшов новий сильний правитель - Всеволод Велике Гніздо (1176-1212), якому довелося у перші роки свого князювання долати наслідки недавньої боротьби за владу і вибудовувати відносини з рязанськими князями, які взяли активну участь у боротьбі за спадщину Андрія Юрійовича. Це не давало Всеволоду можливості активно впливати на південноруські справи, не кажучи вже про проведення зовнішньополітичних акцій на південному напрямку, що опосередковано сприяло затвердженню у Києві голови чернігівських Рюриковичів – Святослава Всеволодовича, який до

¹ ПСРЛ. Т. II, 1998. Стб. 564.

² Войтович Л. Перша Галицька династія // Генсалогічні записки. Вип. 7, 2009. С. 12.

1180 р. був союзником Всеволода Юрійовича в його боротьбі за лідерство у північно-східній Русі¹.

Літописні джерела не містять жодних згадок про зовнішньополітичні акції Ярослава Володимировича Осмомисла у 80-ті роки XII ст. Складається враження, що в той час на русько-польському та русько-угорському порубіжжі панувала повна тиша. На щастя для дослідників, саме до цього часу відноситься яскрава поетична характеристика, яку дав Ярославу Осмомислу невідомий автор «Слова про похід Ігоря». Автор «Слова» так звертається до Ярослава Осмомисла: ««Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своемъ златоконанѣмъ столѣ, подпер горы Угорскыи своими желѣзными плѣкы, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облаки, суды рядя по Дунаю»². У цьому уривку невідомий автор, поетично характеризуючи військову міць галицького князя і стратегічне значення його земель, представляє нам картину величі Ярослава Осмомисла, яка найбільш яскраво проявляється у його взаєминах з сусідніми державами. При цьому підкреслюється роль Ярослава як князя, який не тільки стримував угорський натиск на руські землі, а й поширив свою владу до нижнього Дунаю, тобто до північних меж Візантії. Політична ситуація, що склалася на той час на зовнішніх кордонах південно-західної Русі, відображена в «Слові про похід Ігорів» досить точно. Однак його автор, захоплюючись Ярославом Осмомислом, явно перебільшує роль самого цього князя. Значною мірою велич Галицького князівства ґрунтувалася на той час на внутрішній слабкості та надмірній зайнятості на інших напрямках зовнішньої політики сусідів, що оточували князівство.

Активна експансія Бели III на Балканах і повстання болгар проти Візантії, безсумнівно, були несприятливими зовнішньополітичними факторами для Ярослава Осмомисла. Однак ніякої реальної небезпеки для

¹ Головки О.Б. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 123.

² Слово о полку Игореве // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. XII век. СПб., 1997. С. 262.

Галицького князівства з боку Угорщини в останні роки правління Ярослава виходити не могло: надто вже зайнятий був Бела III на інших напрямках. Тим не менш, як показали наступні події, король чудово розумів стратегічне значення Галича, перш за все, з точки зору безпеки східних кордонів своїх володінь та успішного проведення політики Угорщини на Балканах

Перед смертю Ярослав Володимирович зібрав галицьких бояр та змусив їх присягнути на хресті в тому, що вони, коли його не буде в живих, визнають своїм князем Олега. Проте правління незаконнонародженого князя виявилось короткочасним. Ярослав Осмомисл пішов із життя 1 жовтня 1187 р. і через дуже короткий час після його смерті Олег був вигнаний з Галича і втік до Овруча – міста Рюрика Ростиславича – співправителя київського князя Святослава Всеволодовича. У даному випадку галичани явно керувалися принципом законності народження князя, тому запросили до себе княжити Володимира Ярославича¹.

Проте перше правління законного спадкоємця Ярослава Осмомисла також виявилось недовгим. За політичною ситуацією в Галичі пильно стежив волинський князь Роман Мстиславич. Скоріш за все, вже тоді, він будував плани об'єднання під своєю владою Галицького та Волинського князівств, а тому намагався створити в Галичі «партію» своїх прихильників.

У 1188 р. у Галичі спалахнуло повстання проти Володимира, якого було скинуто з престолу, а сам князь утік до Угорщини до двору короля Бели III². Останній вже тоді міг виношувати план возведення на галицький стіл свого 12-річного сина Андраша (Ендре). Принаймні, так вважав польський хроніст Вінцентій Кадлубек, який написав у своїй хроніці про прибуття Володимира Ярославича до Угорщини: «Той [Володимир] благає угорського короля Белу допомогти йому повернутися. Король [Бела] відразу ж не стільки через співчуття до вигнанця, скільки в надії заволодіти королівством проганяє

¹ Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь. Вып. 7. М., 2007. С. 206.

² Головкин О. Б. Корона Данила Галицького. С. 204.

поставленого короля [Романа], займає королівство, садить [там] свого сина...»¹.

Роман Мстиславич, дізнавшись про те, що угорське військо, яке очолив особисто Бела III, вже перейшло Карпати, утік із Галича до Володимира Волинського разом зі своїми прихильниками-галичанами, забравши майно Володимира Ярославовича. Однак у стольному місті Волинської землі вже сидів Всеволод Мстиславич, якому Роман, йдучи в Галич, гордо заявив, цілуючи хрест: «Більше того не треба Володимир»². Вірячи в непорушність цієї клятви, Всеволод не пустив Романа в місто, змусивши його відправитися до Польщі. Оскільки допомоги у своїх польських родичів Роман Мстиславич не знайшов, йому довелося звернутися з аналогічним проханням до свого тестя Рюрика Ростиславича³.

Бела III, прийшовши в Галич, «не посади в ньому Володимера, але дасть все вбрання Галичанам і посади в ньому сина свого Андрія»⁴. У скупому літописному повідомленні передано не лише серйозність намірів угорського короля щодо Галича, а й точний розрахунок Бели III та його оточення, які добре знали на тонкощах політичної ситуації, що склалася в Галичі. Безумовно, прийти в Галич у ролі завойовника та оголосити його частиною володінь угорської корони Бела III не міг. Необхідно було продемонструвати галичанам, що залишилися в місті, переваги правління принца Андраша, який мав показати себе більш прийнятним для городян князем, ніж Роман Мстиславич. Якщо згадати історію походів попередників Бели III на руські землі, то угорські королі до 1188 р. ніколи не ставили за мету посадити на княжий стіл представника роду Арпадів. Очевидно, лінія Карпатських хребтів була надто серйозною перешкодою для того, щоб ефективно підтримувати угорську владу в завойованих землях по інший бік Карпат. Тим не менш, Бела

¹ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. С. 93.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 660–661.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 661.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 661.

ІІ пішов на такий «експеримент». Що ж спонукало короля поширити свою експансію на Галич?

Зовнішньополітичні успіхи Угорського королівства на Балканах після смерті Мануїла I Комніна, входження Боснії та інших слов'янських областей до складу володінь Арпадів, гарне знання Белою ІІ православ'я та візантійських політичних традицій, а також ситуації в південноруських князівствах могли спонукати угорського короля зробити спробу створення «плацдарму» для подальшого поширення своєї влади за Карпати. Можливо, однією з причин, що спонукали Бела ІІ посадити на галицький стіл сина Андраша, був далекий політичний розрахунок на подальше завоювання Болгарії. Знаючи про те, що політичний вплив галицьких князів поширюється аж до гирла Дунаю, Бела ІІ, у разі закріплення своєї влади над Галичем, міг використати військовий потенціал Галицького князівства для вторгнення до Болгарії не тільки з північного заходу, але одночасно і з північного сходу, що поставило би Друге Болгарське царство у вкрай важке становище.

Прийшовши з військом до Галича, король зміг особисто переконатися, що жителі міста роз'єднані, Володимир Ярославич вкрай непопулярний, Роман Мстиславич протистояти угорському війську не може, а його прихильники втекли разом з ним з міста. Все це не могло не викликати у короля і його оточення спокуси скористатися надзвичайно сприятливою ситуацією¹.

Багато дослідників, насамперед, українських, підтримують тезу про те, що Бела ІІ від початку виношував плани приєднання Галича до земель угорської корони (Д. Зубрицький, М. Кордуба, Н. Ф. Котляр, В.Т. Пашуто), з чим категорично не згоден О. В. Майоров². Останній також відкидає поширену в історіографії думку про те, що прихід Бели ІІ з принцом Андрашем у Галич викликало обурення городян, про що пишуть у своїх роботах А. М. Андріяшев, М. С. Грушевський, І. П. Крип'якевич, М.Ф. Котляр³.

¹ Не слід забувати і про те, що матір'ю Бели ІІ була Євфросинія Мстиславівна, а значить, він вважав себе вправі (за прикладом свого батька Гези ІІ) втручатися в усобиці руських князів. Цілком імовірно, що він знав руську мову

² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 281.

³ Там само. С. 281. Примітка 77.

Бела III чудово розумів, що влада його сина над Галичем не може бути гарантована лише договором із мешканцями міста. Оскільки Роман Мстиславич був зятем одного із князів-співправителів Київської землі – Рюрика Ростиславича, останній міг надати йому військову допомогу для повернення Галича. В результаті ця частина наданого Роману війська була захоплена в полон, що призвело до провалу всієї операції¹. Однак далекоглядний Бела III не задовольнився цим успіхом, розуміючи, що найсильніші князі південної Русі – Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич - ще не вступили у боротьбу за Галич.

Бела III мав намір вбити клин між київськими співправителями, враховуючи те, що глава чернігівських Ольговичів обтяжувався двовладдям. Святослав Всеволодович пішов на встановлення таємних зв'язків з угорським королем, причому зробив це в перші дні після появи Бели III в столиці південно-західної Русі².

Здавалося б, угорський король створив необхідну базу для затвердження свого сина у якості галицького князя всерйоз і надовго. Однак галичан з якоїсь причини не влаштовувала іноземна влада. О. В. Майоров вважає, що жителі Галича мали б розчаруватися в іноземній владі, дізнавшись про плани угорського короля розділити їхню волость зі Святославом Всеволодовичем, але не пояснює, що саме розчарувало галичан³. На думку М. Фонт, Бела III «міг перебувати на території Русі кілька місяців, поки напади вигнаного Романа одне за одним не зазнали невдачі. А відбиття цих нападів Романа Мстиславича – швидше справа численного угорського війська, що знаходилося там з королем, ніж невеликого загону, залишеного з Андрашем»⁴.

Швидше за все, після відходу Бели III з Галича місцеві городяни відразу почували себе не просто підданими угорського короля, а й жителями віддаленої околиці володінь Арпадів. Принцу Андрашу та його оточенню,

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 661–662.

² Зубрицкий Д. История древняго Галичско-русского княжества. Ч. 2. С. 126–127.

³ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 290.

⁴ Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. 180–181.

вихованому на інших політичних традиціях, було важко впроваджувати в Галичі елементи угорської комітатської системи, згідно з якою глава замкового округу – ішпан – фактично був королівським чиновником. Можливо, самолюбство якоїсь частини галичан спочатку втішило перебування у них правителя сусідньої держави, який намагався налагодити з ними політичний діалог, тим більше що силу угорського війська вони випробовували на собі в роки князювання в Галичі Володимира Володаревича. Якщо Бела III знав рідну мову своєї матері і використовував його в спілкуванні з тими, кого хотів бачити своїми підданими, то це, безперечно, мало сприяти зростанню його популярності в Галичі. Але в якості правителя принц Андраш не мав достатнього політичного досвіду, щоб налагодити відносини з місцевим населенням. У тому ж 1188 р. галичани вирішили запросити на князювання сина Івана Берладника (двоюрідного брата Ярослава Осмомисла) Ростислава «Берладничича», який на той час перебував у Смоленську у Давида Ростиславича¹.

На час приходу Ростислава Івановича до Галича Бели III вже не було на Русі. Європейські государі в 1188 р. активно готувалися до чергового хрестового походу. Оскільки Угорщина з самого початку хрестоносного руху була країною, через яку пролягав головний сухопутний маршрут руху «воїнів Христових» до Палестини, Бели III необхідно було зосередитися на підготовці до прийому лицарів.

В результаті військових дій під Галичем Ростислав Іванович був поранений, а згодом отруєний угорцями². Отруєння угорцями Ростислава Івановича різко змінило політичну позицію галичан, надавши їй яскраво вираженого антиугорського характеру. Це означало провал всієї політики Бели III стосовно Галича, жителі якого, зрештою заявили про небажання бачити принца Андраша своїм князем. Це, в свою чергу, переповнило чашу терпіння угорців, що перебували в Галичі, які зрозуміли безперспективність спроб

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 663.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 664.

мирного входження цієї волості в політичну систему монархії Арпадів, і вони різко змінили своє ставлення до місцевого населення, встановивши в місті режим необмеженого свавілля.

Подібна поведінка ніяк не могла сприяти зміцненню угорської влади в Галичі, проте яскраво демонструвала факт відсутності на Русі у той час князя, який міг би стати символом боротьби за вигнання інтервентів та об'єднати навколо себе галичан. Період угорського свавілля та насильств тривав у Галичі більше року. Літописні пам'ятники не повідомляють про якісь спроби руських князів організувати на той час похід на Галич. Та й самі галичани вже не зверталися до них по допомогу, мабуть, не знаючи, на кого ще можна зробити ставку. Відчуття безнадійності ситуації, у яку потрапили галичани в 1189 р., мало було розвіятись, коли вони отримали звістку про те, що вигнаний ними князь утік з ув'язнення, хоча сил, достатніх для повалення угорської влади, як у Галичі, так і в самого Володимира Ярославича, тоді не було.

Прибуття Володимира Ярославича до німецького імператора Фрідріха I Барбаросси було глибоко продуманим кроком. За свідченням літописця, «цар же звідавши, що є сестрич великому князеві Всеволодоу Соуждальському, і прия його з любов'ю і з великою честю»¹. Фрідріх Барбаросса, скоріш за все, враховував факт напружених відносин дядька Володимира – суздальського князя Всеволода Велике Гніздо – до Візантії, яку німецький імператор вважав тоді одним із своїх головних ворогів².

Оскільки одним із васалів Фрідріха Барбаросси був на той час краківський князь Казимир II Справедливий, імператор доручив останньому допомогти Володимиру Ярославичу повернути галицький престол. При цьому син Ярослава Осмомисла також визнав васальну залежність від Німецької імперії і зобов'язався платити Фрідріху по 2000 гривень срібла щорічно³. Розуміючи хиткість свого становища, Володимир Ярославич поспішив

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 666.

² Донской Д. В. Рюриковичи. С. 192; Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII в.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Из истории русской культуры. Т. I. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. М., 2002. С. 272.

³ ПСРЛ. Т. II. Стб. 666.

заручитися підтримкою найсильнішого руського князя - Всеволода Велике Гніздо, що приходився йому дядьком по матері¹. Володимирський князь заявив про підтримку племінника і «прислаша до всіх князів і королеви, в Ляхи і води я до хреста на своєму сестричі Галича не шукати ніколи ж під ним. Володимер же утвердився в Галичі, і звідти не було на ньому нікого ж»².

Таким чином, Всеволод Велике Гніздо виявився втягнутим у контекст русько-угорських відносин. Однак роль володимиро-суздальського князя при цьому не слід перебільшувати. Навіть якщо Бела III удостоїв Всеволодових «мужів» аудієнції, немає жодних підстав стверджувати про встановлення політичних зв'язків між Угорщиною та Північно-Східною Руссю, хоча дипломатичні зв'язки, безумовно, між двома державами існували. Занадто далеко один від одного були названі регіони. Виходячи з подальшого розвитку подій, можна з упевненістю стверджувати, що місія суздальських послів досягла в даному випадку лише однієї мети: Бела III більше не наважувався здійснювати походи в руські землі. Тим не менш, місія Всеволодових послів, судячи з усього, зробила при дворі Арпадів сильне враження.

Звістка про відправлення Всеволодом Велике Гніздо посольства до Угорщини є останнім з повідомлень щодо русько-угорських відносин у роки правління Бели III. Достовірних звісток про контакти між Рюриковичами та Арпадами при угорському королі Імрі (1196–1204 pp.) до нас не дійшло.

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 667.

² Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 205.

ВИСНОВКИ

Династичні зв'язки Рюриковичів та Арпадів у XII ст. за кількістю шлюбів трохи поступалися аналогічним показником зв'язків Рюриковичів з П'ястами. В 1104 р. дочка київського князя Святополка Ізяславича Предслава вийшла заміж за Алмоша – молодшого брата угорського короля Калмана Книжника. У 1112 р. сам Калман одружився з дочкою Володимира Мономаха Євфимією, але незабаром звинуватив її у подружній зраді і відправив на батьківщину, не визнавши батьківство над народженим сином (Борисом). Близько 1146 р. дочка Мстислава Великого Єфросинія вийшла заміж за угорського короля Гезу II. Взимку 1150/1 р. на доньці дядька Гези II – бана Белуша одружився брат Єфросинії Володимир Мстиславич. У другій половині XII ст. династичні шлюби між Арпадами та Рюриковичами не зафіксовано. Спроба галицького князя Ярослава Осмомисла видати в 1165 р. свою дочку заміж за угорського короля Іштвана III була зірвана політикою візантійського імператора Мануїла I Комніна. На початку XII ст. династичні зв'язки Рюриковичів, Арпадів і П'ястів були настільки переплетені, що правомірно говорити про існування тісних русько-угорсько-польських відносин. Одружений не пізніше 1091 р. на угорській принцесі Ярослав Святополчич на межі XI–XII овдовів і одружився на польській князівні. Його сестра Сбислава вийшла заміж за польського князя Болеслава III Кривоустого. В результаті останнього шлюбу угорський принц Алмош та Болеслав III стали свояками. При цьому слід зазначити, що наявність родинних зв'язків зі Святополком Ізяславичем не принесло Алмошу військової допомоги з Русі під час його боротьби з братом Калманом за корону св. Іштвана.

Якщо не враховувати описані вище події, пов'язані з укладанням династичних шлюбів, то хронологічна канва інших подій історії русько-угорських відносин XII ст., виглядає наступним чином та може бути розбита на декілька етапів:

- 1) В 1106 р. Калман Книжник на заклик Святополка Ізяславича планував взяти участь у каральному поході в Половецький степ для покарання «князя» Боняка, винуватця військової катастрофи, що спіткала угорців в 1099 р. під Перемишлем, але похід не відбувся через початок нового витка боротьба принца Алмоша за угорський престол. У 1107–1108 рр. руські та угорські загони надали військову допомогу Болеславу III Кривоустому в боротьбі з братом Збігневом. Помітну роль у цьому відіграв син київського князя Ярослав Святополчич, який узяв на себе командування допоміжними військовими загонами.
- 2) Відправка Калманом Книжником дочки Володимира Мономаха Євфимії в 1113р. на батьківщину знаменувала собою початок періоду конфронтації між Арпадами та київськими князями, що тривала чверть століття. Вмираючи, Калман Книжник заповів своєму синові Іштвану II «помститися Русі за образи». Це викликало зближення угорської правлячої верхівки з князями південно-західної Русі – Васильком і Володарем Ростиславичами, матір'ю яких була угорська принцеса (у джерелах вона названа Ланкою). У 1118-1123 рр. Ярослав Святополчич, який втратив за рішенням Мономаха володимиро-волинський стіл, намагався повернути свою «отчину» з іноземною допомогою, але угорський король зміг надати її лише у 1123 р. Облога Володимира Волинського закінчилася безславною загибеллю Ярослава. У 1126–1127 рр. Іштван II продемонстрував своє вороже ставлення до сина Мономаха Мстислава Великого, підтримавши Володимира Володаревича в міжусобиці, що розгорілася в південно-західній Русі.
- 3) Прихід до влади в Угорщині Бели II Сліпця (1131–1141) ознаменувався початком авантюри онука Мономаха Бориса Калмановича, якого всі європейські государі того часу, за винятком угорських королів, вважали законним сином Калмана Книжника. У 1132 р. Борис на чолі війська зі своїх угорських прихильників, польських загонів і дружини одного з руських князів (швидше за все, ним був син Володимира Мономаха

Андрій Добрий) спробував скинути з престолу сліпого короля, але був розгромлений. До 1135 р. підтримку Борису надавав Болеслав III Кривоустий. Оскільки київський стіл до 1139 р. займали дядька Бориса Калмановича, уряд Бели II, побоюючись підтримки ними племінника, вирішив припинити конфронтацію з Мономашичами і надав Ярополку Володимировичу допомогу проти чернігівського князя Всеволода. Однак захоплення Всеволодом Києва після смерті Ярополка звело нанівець зусилля щодо нормалізації відносин між Угорщиною та Києвом в роки правління Бели II.

- 4) За весь час київського князювання Всеволода Ольговича (1139–1146 рр.) Арпади не докладали жодних зусиль для встановлення з ним союзницьких відносин. Лінію на неспівпрацю з Ольговичами послідовно проводив уряд Гези II (1141-1162 рр.). У 1144 р. угорське військо у чолі з регентом за малолітнього короля баном Белушем прийшло на допомогу галицькому князю Володимиру Володаревичу у його конфлікті із Всеволодом Ольговичем, але Володимир зазнав поразки ще до приходу угорців. Авантюризм Володимира Володаревича відштовхнув від нього Гезу II і його оточення, що пішло на зближення з Мономашичами шляхом укладання династійного шлюбу короля з онукою Володимира Мономаха. У 1146 р. Володимир Володаревич уже не отримав допомоги з Угорщини під час нового конфлікту із Всеволодом Ольговичем.
- 5) Найбільш тісними у XII ст. були русько-угорські відносини в роки київського князювання шурина Гези II Ізяслава Мстиславича (1146-1149, 1150, 1151-1154 рр.). Взимку 1148 р. угорські війська брали участь у війні Ізяслава з чернігівськими князями. Влітку того ж року чеський князь Владислав II намагався у Києві схилити Ізяслава до союзу проти Гези II на користь Бориса Калмановича. Початок збройного конфлікту Ізяслава з дядьком Юрієм Долгоруким у 1149 р. зробив угорського короля гарантом успіхів Ізяслава Мстиславича у боротьбі за Київ. Двічі,

у 1150 та 1151 рр. Ізяслав повертав втрачений Київ з угорською допомогою. Головним противником Гези II на Русі був на той час галицький князь Володимир Володаревич. У 1150 р. король особисто очолив військо, що здійснило успішний похід у Галицьке князівство, але у 1151 р. Володимиру вдалося розбити угорців, що йшли на допомогу Ізяславу. У 1152 р. Геза II та коаліція руських князів, очолювана Ізяславом Мстиславичем, завдали нищівної поразки Володимир Володаревичу, змусивши його визнати себе васалом київського князя. Однак після відходу королівського війська галицький князь відмовився виконувати всі дані їм клятви. Після 1152 Геза II, який обіцяв негайно покарати Володимира Володаревича у разі порушення ним хресного цілування так і не надіслав королівське військо на Русь. Смерть Ізяслава у 1154 р. сприяла новому зближенню Арпадів із Галичем. Спроби Володимира Мстиславича домогтися у 1155 р. (поїздка його мачухи до зятя до Угорщини) та 1156 р. (його втеча до короля після втрати Володимира-Волинського) воєнної допомоги від Гези II виявилися безрезультатними. У 1158 р. Геза II від правил своїх представників для участі в організованому Ярославом Осмомислом тиску на Ізяслава Давидовича, що княжив тоді в Києві з метою змусити його видати Ярославу його двоюрідного брата та претендента на галицький стіл Івана Берладника.

- 6) У внутрішній боротьбі, що розгорнулася в Угорщині після смерті Гези II між сином померлого короля Іштваном III (1162, 1163-1172) та його дядьками, вдова королева Єфросинія Мстиславівна не могла отримати ефективної допомоги з Русі, хоча в 1164 р. руський загін (швидше за все, присланий Ярославом Осмомислом) брав участь у конфлікті угорського короля з Мануїлом I Комніном. Ярослав Володимирович надав військову допомогу Іштвану III і в його новій війні з Візантією у 1165 р. Новий пік інтенсивності русько-угорських відносин припадає на 1188-1190 рр., Коли Бела III виявився втягнутим у боротьбу за Галич, що

розгорілась після смерті Ярослава Осмомисла в 1187 р. Володимир Ярославич, який сподівався повернути свою вотчину з угорською допомогою був ув'язнений в Угорщині, а галицький стіл зайняв син Бели III Андраш (Ендре). У 1190 р. угорці змушені були покинути Галич, який з польською допомогою повернув Володимир Ярославич. Останній одразу ж після повернення «отчини» визнав себе залежним від свого дядька – володимирського князя Всеволода Велике Гніздо, який направив спеціальні посольства до претендентів на галицький стіл, у тому числі до Бели III, з повідомленням про те, що Галич відтепер знаходиться під його особливим заступництвом.

XII століття було відзначено регулярними загостреннями боротьби за корону св. Іштвана в Угорщині та за київський і галицький престол на Русі. Наявність династичних зв'язків між Арпадами та південноруськими князями передбачало залучення допомоги зарубіжних родичів у боротьбі з місцевими суперниками. Однак при цьому загальнодержавні інтереси брали гору над родинними відносинами, як у угорських королів, так і у київських князів. Святополк Ізяславич жодного разу не надав військової допомоги своєму зятю Алмошу у його боротьбі з братом – королем Калманом Книжником. Угорські королі в XII ст. якщо й залучали військову допомогу з Русі, то дуже незначну. Найчастіше її надавав у 60–70-ті роки галицький князь Ярослав Осмомисл, який посилав військові загони в Угорщину при Іштвані III і Белі III. Втручання угорських королів у міжусобиці руських князів було масштабнішим. При цьому звинувачення угорської королеви, доньки Володимира Мономаха Євфимії в подружній невірності в 1113 р., зумовило підтримку Арпадами у наступні чверть століття ворогів Мономаха та Мономашичів.

На русько-угорські відносини у XII ст. мали помітний вплив також геополітичні устремління сусідніх великих держав. У роки царювання першого імператора з династії Комнінов - Олексія I (1081-1118 рр.) угорським королем вдалося завоювати вихід в Адріатичне море, встановивши свою владу

над Хорватією та далматинськими містами. Наступники Олексія I вели регулярні війни з Арпадами, прагнучи стримати угорську експансію на Балканах. За Іоанна II (1118–1143 рр.) Візантія стала притулком для претендентів на угорський престол. Найбільшого протистояння Арпадів і Комнінів на Балканах досягло за царювання Мануїла I (1143-1180 рр.). Антивізантійська основа міцного союзу Ізяслава з угорським королем Гезою II спонукала до тісного зближення з Візантією галицького князя Володимира Володаревича. Мануїл I вважав Володимира васальним правителем і здійснював каральні походи до Угорщини. щоразу після того, коли Галич ставав об'єктом нападу угорського королівського війська (в 1150 і 1152 рр.).

Відновлення підпорядкованості Київської митрополії Константинополю у другій половині 50-х років XII ст. докорінно змінило характер русько-угорських відносин. У перші роки князювання у Галичі Ярослава Осмомисла (1153-1187) відбувається його зближення з Арпадами. Ярослав Осмомисл активно займається улаштуванням шлюбу своєї дочки з угорським королем Іштваном III. Василевс Андронік I Комнін (1183-1185) зіткнувся з потужною експансією Бели III на Балканах і змушений був через київського митрополита благодати руських князів спрямувати проти угорців залежних від Русі половців.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Пер. Л. М. Поповой, вступ. статья и комм. Н. И. Щавелевой. Под ред. В. Л. Янина. М., 1987. 264 с.
2. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских // Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы. М., 1961. 172 с.
3. "Деяния венгров" магистра П., которого называют Анонимом» (Р. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum) // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, № 1. 2013. Р. 23-69.
4. Козьма Пражский. Чешская хроника. М., 1962. 296 с.
5. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Сношения Карпатской Руси с Россией в I-ю половину XIX-го века. Собрал И. С. Свенцицкий. Львов, 1905. 340 с.
6. Повесть временных лет. Подг. текста, пер., статьи и комм. Д. С. Лихачева. СПб., 1996. 668 с.
7. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. I. Лаврентьевская летопись. Изд. 2-е. Л., 1926. 350 с
8. ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. 2-е изд. СПб., 1908. 240 с.
9. ПСРЛ. Т. III. Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. А. Н. Насонова. М. Л., 1950. 309 с.
10. ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. СПб., 1862. 282 с.
11. ПСРЛ. Т. XL. Густинская летопись. СПб., 2003. 202 с.
12. Слово о полку Игореве // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. XII век. СПб., 1997. С. 254–267.
13. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV Ed. A. Domanovszky // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae

- gestarum. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Budapestini, 1937. Vol. I. P. 217–505.
14. Magistri Vincentii. Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae historica. T. II. Lwów, 1872. 449 p.
15. Гущин О. Вступ чернігівських Ольговичів в боротьбу за ГалицькоВолинську спадщину: трагедія Ольговичів // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С.95-97.
16. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев, 1887. 320 с.
17. Баумгартен Н. А. Первая ветвь князей Галицких: Потомство Владимира Ярославича // Летопись историко-родословного общества. М., 1908. № 4. С. 3-20.
18. Баумгартен Н. А. Первая ветвь князей Галицких: потомство Владимира Ярославича // Летопись Историко-родословного общества. М., 1907. Год 8. Вып. 4 (16). С. 1–48.
19. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. М., 1963. 376 с.
20. Бодрухин В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі // Сіверянський вісник. 2000. №5. С.53-59.
21. Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в Средние Века и Новое Время. СПб., 1908. 207 с.
22. Войтович Л. В. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: історія і культура, 2010. Вип. 3. С. 190-229.
23. Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. 199 с.
24. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с.

- 25.Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15.
- 26.Войтович Л. Перша Галицька династія // Генеалогічні записки. Вип. 7, 2009. С. 1-25.
- 27.Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. 496 с.
- 28.Волощук М.М. Взаємовідносини Русі та Угорщини в період піднесення Галицько-Волинського князівства (1199 – 1205 рр.) // Історичний журнал. К., 2004. №3. С.68-72.
- 29.Волощук М.М. Відносини руських удільних князівств з Угорським королівством (середина 50 – середина 80-х рр. XII ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.6. Івано-Франківськ: Плай, 2003. С.23-34
- 30.Волощук М.М. Особливості русько-угорських відносин у період об'єднання Галицького і Волинського князівств (1199 – 1205 рр.) // ROSSICA ANTIQUA. 2012. №2. С. 60-75.
- 31.Волощук М.М. Русько-угорські відносини IX – XIII ст. на сторінках письмових джерел Західної Європи і Сходу // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.4-5. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С.187-194.
- 32.Волощук М.М. Русько-угорські відносини IX – XIII ст.: джерела до вивчення // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2001. №7. С.143-149.
- 33.Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. Киев, 1988. 136 с.

34. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. 576 с.
35. Головка О. Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному житті галицької землі (XI–XIII ст.) // «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. Галич, 2007. С. 3–16.
36. Головка О.Б. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 117-129.
37. Головка О.Б. Давня Русь і хрестові походи // Східний світ. Вип. 2. Київ. С. 20–27.
38. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. 249 с.
39. Головка О.Б. Парадигма Романа Мстиславича // Княжа доба. Т. 1. Львів, 2007. С. 59–66.
40. Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична: Автореферат дис. ...кандидата історичних наук. 07.00.05. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Х., 1996. 26 с.
41. Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173). Варшава, 1889. 340 с.
42. Грот К. Я. Карпато-Дунайские земли в судьбах славянства и в русских исторических изучениях // Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского. СПб., 1905. С. 69–140.
43. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905. 450 с.
44. Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. Киев, 1873. 163 с.
45. Донской Д. В. Рюриковичи. Исторический словарь. М., 2008. 834 с.

- 46.Зубрицкий Д. История древняго Галичско-русского княжества. Ч. 2. С. 126– 127.
- 47.Исаевич Я. Д. Карпатский регион в эпоху Киевской Руси и феодальной раздробленности // Украинские Карпаты. История. Киев, 1989. С. 39–55.
- 48.История Венгрии в 3-х томах. Отв. ред. В. П. Шушарин, Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш. Т. I. М., 1971. 644 с.
- 49.Ідзьо В.С. Угорські джерела епохи династії Арпадів про Україну-Русь (IX – XIII ст.) // Науковий вісник Українського університету. М., 2002. Т.2. С.48-51.
- 50.Ісаєвич Я. Д. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI–XIV ст. // Архіви України, 1967, № 2. С. 71–74.
- 51.Карамзин Н. М. История Государства Российского. Т. II–III. Отв. ред. А. Н. Сахаров. М., 1991. 679 с.
- 52.Коваленко В. Політичне становище південно-руських земель в XII – XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVII ст.). К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. Вип.2. С.77-102.
- 53.Козачок О. Проблема сусідства Галицького князівства та Візантії у середині – другій половині XII століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XIX-XX, 2017. С. 71-72.
- 54.Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. М., 2002. 656 с.
- 55.Котляр М. Дипломатія галицьких і волинських князів XII – XIII ст. // Київська старовина. 2000. №4. С.3-15.
- 56.Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003. 300 с.
- 57.Котляр Н. Ф. Княжеский двор Галича в XII веке // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 4, 2006. С. 50–66.

- 58.Котляр Н. Ф. Стратегия обороны галицкими и волынскими князьями государственных рубежей в XII в. // Византийский временник. 2006. Т. 65 (90). С. 73-90.
- 59.Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. 184 с.
- 60.Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 176 с.
- 61.Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти В. П. Шушарина) / Центрально-европейские исследования. Вып. 3. М., 2004. С. 41–53.
- 62.Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Славяноведение, 2001, № 2. С. 22–30.
- 63.Кучкин А. В. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха // Россия в средние века и новое время. М: Росспэн, 1999. С. 63–65.
- 64.Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Киев, 1884. Т. I (до конца XII в.). 390 с.
- 65.Лихачева О. П. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV в.). Л., 1987. С. 236–238.
- 66.Лонгинов А.В. Князь Федор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с угорским домом. Вильна, 1893. 400 с.
- 67.Лонгинов А.В. Родственные связи русских князей с угорским королевским домом // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне. Вильна, 1893. С.313-326.
- 68.Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Под ред. И. Я. Фроянова. СПб., 2001. 640 с.

- 69.Майоров О.В. Проект “доброго порядка” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // Осмислення спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 20-39.
- 70.Макк Ф.К достоверности одного из сообщений киевской летописи // Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Supplementum. Szeged, 1981. С. 9–13.
- 71.Назаренко А.В. «Зело неподобно правоверным» (Межконфессиональные браки на Руси в XI—XII вв.) // Вестник истории, литературы, искусства: альманах. М.: Наука, 2005. Т. 1. С. 269-279.
- 72.Назаренко А.В. Владимир Мономах и Вельфы в конце XI в. // Средневековая Русь. Вып. 7. М., 2007. С. 71–119.
- 73.Назаренко А.В. Владимир Мономах и Киевское столонаследие: традиция и попытка реформы // Древнейшие государства Восточной Европы, 2004 год: Политические институты Древней Руси. М.: Восточная литература, 2006. С. 279—290.
- 74.Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. М., 2001. 784 с.
- 75.Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого // Отечественная история, 1993, № 2. С. 65–79.
- 76.Назаренко А.В. О «Русской марке» в средневековой Венгрии // Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978. С. 302–306.
- 77.Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII в.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Из истории русской культуры. Т. I. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. М., 2002. С. 272.

78. Назаренко А.В. О «Русской марке» в средневековой Венгрии // Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978. С. 302-306.
79. Назаренко А.В. Первые контакты Штауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е гг. XII в. // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. М., 1999. С. 166-179.
80. Назаренко А.В. Рюриковичи и Арпады в XI-XII веках // Россия и Венгрия на перекрестках истории. Ставрополь; Капошвар; М., 2014. Вып. 1. С. 54–59.
81. Наумов Е.П. Из истории внешней политики Руси середины XII века (союзники и противники Володимирка Галицкого) // Внешняя политика Древней Руси. Сборник статей. М.: Наука, 1988. С.63-64.
82. Несколько новооткрытых писем Софии, сестры короля Гейзы II // Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141-1173). Варшава. 1889. С. 12-34.
83. Орбини Мавро. Царство Славян. Факты великой истории. М.: Вече. 2015. 384 с.
84. Орлай И. С. История о Карпато-Россах, или о переселении Россиян в Карпатские горы и о приключениях с ними случившихся // Иван Семенович Орлай. З наукової спадщини. Ужгород, 2005. С. 30–77.
85. Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв. В 2 частях. Ч. 1 (IX-XIII вв. Древняя Русь. Феодальная раздробленность). М., 1954. 984 с.
86. Павлучкова М. А. Русско-венгерские отношения до начала XIII в. // История СССР, 1959, № 6. С. 145–155.
87. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. 472 с.
88. Петров А. Л. Древнейшая грамоты по истории Карпаторусской церкви и иерархии 1391-1498 г. Прага, 1930. 230 с.
89. Плетнева С. А. Половцы. М., 1990. 208 с.

90. Полякова С. Г. Русско-венгерские отношения в свете династических браков XI–XIII вв. // Вестник БГУ. Ч. 2. Брянск, 2006. С. 23-50.
91. Присёлков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб., 1913. 414 с.
92. Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 221–228
93. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. 264 с.
94. Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника). М., 1966. 310 с.
95. Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович: Из европейской политики XII в. // Известия АН, 7 серия. Отделение общественных наук, 1930, № 8. С. 585–599; № 9. С. 649–671.
96. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. 361 с.
97. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Т. II. М., «Полярис», 1998. 409 с.
98. Стефанович П. С. Володарь Перемышльський у поляков (1122 г.): источник, факт, легенда, вымысел // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2006. № 3 (25). С. 56–74.
99. Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь. Вып. 7. М., 2007. С. 120–220.
100. Татищев В. Н. Собрание сочинений в 8 томах. М.Л., 1962–1968. Т.1. М. 1962. 549 с.
101. Толочко О. П. Де було написано Густинський літопис? // Історичний збірник: Історія. Історіософія. Джерелознавство. К., 1996. С.45-80.

102. Толочко П. П. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. 245 с.
103. Успенский Ф. И. История Византийской империи XI–XV вв. Восточный вопрос. М., 1997. 818 с.
104. Флоровский А. Чехи и восточные славяне в X–XVIII веках // Вопросы истории. 1947. № 8. С. 66–73.
105. Фонт М. Важнейшие политические проблемы Киевской Руси XII в. // *Acta Historica. Dissertationes Slavicae. Supplementum*. Szeged, 1981. С. 14–20.
106. Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // Центрально-европейские исследования. Вып. 2. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. М., 2004. С. 86–115.
107. Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 89–98.
108. Фонт М. Геза II и Изяслав Киевский // *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. Szeged. T. XV, 1982. С. 79–87.
109. Фонт М. Киевская летопись как источник для изучения венгерской истории // *Specimina nova. Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének évkönyve*. Pécs. 1989. С. 149–156.
110. Фонт М. Политические отношения венгерского короля Гезы II с Русью // *Hungaroslavica*, 1983. С. 33–40.
111. Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. СПб., 1995. 660 с.
112. Шараневич І. Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших времен до року 1453. Львів, 1863. 462 с.

113. Шахматов А. А. Обзорение русских летописей XIV–XVI вв. М.–Л., 1938. 372 с.
114. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. М., 1997. 512 с.
115. Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. М., 1961. С. 131–180.
116. Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI — середина XIII вв.) // История Венгрии. Т. I. М.: Наука, 1971. С. 114–150.
117. Шушарин В. П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX–XII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972. С. 168–179.
118. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–VI). Текст, пер., комм. Под ред. и с доп. А. В. Назаренко. М., 2004. 495 с.
119. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, пер., комм. Отв. ред. В. Л. Янин. М., 1990. 210 с.
120. Эсбридж Томас. Крестовые походы. Войны Средневековья за Святую землю. М., 2013. 340 с.
121. Юрасов М. К. В. Н. Татищев о походах венгерского войска на Русь в 1151 г. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 2006. С. 91–96.
122. Юрасов М. К. Венгры в Закарпатье. С кем могли контактировать венгерские племена в период «обретения родины»? // *Rossica Antiqua*. 2010. С. 409–430.
123. Юрасов М. К. Внук Владимира Мономаха: Борис Калманович, князь авантюрист. СПб., 2017. 288 с.

124. Юрасов М. К. Изучение истории средневековой Венгрии и русско-венгерских отношений в России XVIII–XIX вв. // Неисчерпаемость источника. К 70-летию В. А. Кучкина. М., 2005. С. 335–350.
125. Юрасов М. К. К вопросу о дате похода Мануила I Комнина в Венгрию в ответ на нападение венгерского короля Гезы II на Галич // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Збірник наукових праць. Вип. 20. Львів, 2011. С. 761–768.
126. Юрасов М. К. Роль Перемышля в борьбе Владимира Ярославича за возвращение Галича (1189–1190) // *Przemyśl i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. Colloquia Russica. Series II*. Т. I. Kraków, 2013. С. 67–77.
127. Юрасов М. К. Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв. // *Rossica Antiqua*, 2006. С. 297–313.
128. Юрасов М. К. Сколько раз Владимир Володаревич спасался в 1152 г. бегством от войска, возглавляемого Гезой II? // *Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Даниїла Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 153–158.
129. Юрасов М.К. Отражение перемен в политической ситуации Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло // *Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия, как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*. Москва, 11–13 апреля 2001. Материалы конференции, Москва 2001. С. 204–210.
130. Юрасовский А. В. К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // *Древнейшие государства на территории СССР*. М., 1982. С. 189–193.
131. Balzer O. *Genealogia Piastów*. 1895. 230 p.
132. Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle* // *Orientalia Christiana*. Roma, 1927. 95 p

133. Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. 180–181.
134. Font M. Politische Beziehungen zwischen Ungarn und dem Kiewer Russland 12. Jh. // Ungarn – Jahrbuch. Bd. 18. München, 1991. S. 1–18;
135. Font M. Powstanie szojuzu halicko-wengerskiego w latach dwudziestych XII wieku // Studia Historyczne, r. XXXVI. Kraków, 1993. Z. 3 (142). S. 281–286;
136. Gorski K. Borys. Ustęp z dziejów XII wieku // Przewodnik naukowy i literacki. R. IV. Lwów, 1876. S. 63–82, 148–164.
137. Gorski Kazimierz. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią // Przewodnik Naukowy i literacki. Lwów, 1875. R. 3. S. 572–584;
138. Makk F. Borisz, egy XII. századi trónkövetelő // Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum. VI. Szeged, 1987. P. 61–65.
139. Makk F. Megjegyzések II. Béla történetéhez // Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged (далее: Acta Historica). T. XL, 1972. 31–49;.
140. Maleczyński Karol. Bolesław Krzywousty. Kraków, 1946. 560 p.
141. Raffensperger Chr. Identity in flux: finding Boris Kolomanovich in the interstices of medieval European history // The Medieval Glob. 2016. №1. P. 15–39.
142. Thállóczy Lajos. III. Béla és a magyar birodalom. Bp., 1906. 489 p.
143. Wertner M. Az Árpádok családi története. 1910. 210 p.
144. Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1964. T. 60. Zesz. 1. S. 5–18.

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена дослідженню місця Угорського королівства в зовнішній політиці руських удільних князівств в XII с. Автором ставиться за мету відтворити особливості русько-угорських відносин XII ст. з виявленням основних тенденцій їх розвитку та масштабів впливу правлячої верхівки руських удільних князівств та Угорщини на зміну зовнішньополітичних векторів на різних етапах зазначеного періоду. Особлива увага в дослідженні приділена матримоніальним зв'язкам Арпадів та Рюриковичів, що стали основою не лише мирних відносин між політичними гравцями, а й заклали глобальну проблему у площині престолонаслідування.

В роботі обґрунтовується теза про те, що зовнішня політика руських удільних князівств по відношенню до Угорського королівства саме в XII ст. стала основою подальшої геополітичної кон'юнктури в регіоні, що склалася напередодні та після татаро-монгольської навали.

SUMMARY

The work is dedicated to the further investigation of the place of the Ugric Kingdom in the modern politics of the Russian appanage principalities in the 12th century. The author aims to highlight the peculiarities of the Russian-Ugric wines of the 12th century. from the identification of the main trends in their development and scale of influx of the ruling elite of Russian appanage principalities and Ugorshchina to change foreign political vectors at various stages of the specified period. Particular attention is paid to the matrimonial ties of the Arpads and Rurikovichs, which became the basis for not only peaceful exchanges between political rulers, but also laid the foundation for a global problem in the area of succession to the throne.

The work outlines the thesis that the current policy of the Russian appanage principalities in relation to the Ugric Kingdom itself in the 12th century. became the basis for the further geopolitical situation in the region that took shape before and after the Tatar-Mongol invasion.